

16. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mahkemesinde Fetvanın Etkisi: İstanbul Örneği*

Fırat ORĞUN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doktora Öğrencisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Phd Student, Recep Tayyip Erdoğan University Institute of Graduate Studies

Department of Basic Islamic Sciences, Rize/TÜRKİYE

ahmetfirat7@gmail.com | orcid.org/0000-0002-9632-7467

Ali KUMAŞ

Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim
Dalı

Assoc. Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan University Faculty of Theology Department of
Islamic Law, Rize/TÜRKİYE

ali.kumas@erdogan.edu.tr | orcid.org/0000-0001-6504-5363

Özet

Altı asrı aşan uzun ömrüyle Osmanlı Devleti 20. yüzyıl öncesi İslam tarihinin ikinci yarısı (hicri sekizinci asır ve sonrası) boyunca varlığını sürdürdü. Bu geniş zaman aralığında Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki kadim Müslüman coğrafya ile Avrupa'nın doğu ve güney topraklarının önemli bölümünü bir bütün halinde yönetti. Doğal olarak İslami düşünce ve uygulamaların -bu kapsamda İslam hukukunun- tarih boyunca geçirdiği değişim ve dönüşüm safhalarının günümüze bakan kısmına tanıklık etti. Yalnız tanık olmakla kalmayıp anılan sürecin başlıca aktörü ve sürükleyici gücü haline gelerek öncülüğünü de üstlendi. Osmanlılar Müslüman bir devlet ve toplum olarak orta çağın geç

* Bu çalışma Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanmakta olan "Şer'iyye Sicilleri Işığında Erken Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Fetva-Kazâ ilişkisi" başlıklı doktora tezi kapsamında ulaşılan verilerden üretilmiştir.

Geliş/Received: 14.01.2022 | **Kabul/Accepted:** 30.05.2022 | **Yayın/Published:** 30.06.2022

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Fırat ORĞUN – Ali KUMAŞ | **CC BY-NC-ND 4.0** International

devirlerinde, Moğol istilasının az sonrasında devraldıkları İslam hukuku birikimini, özelde Hanefi fikhini modern zamanların başlarına taşımayı başardılar. Tevarüs ettikleri birikimin özüne ve temel ilkelerine sonuna dek sadık kaldılar. Fakat aynı zamanda yeni teoriler, kurum ve kalıplar, gelenek ve teamüller ortaya koymak suretiyle fikhin işleyen, sorunlara çözüm üreten ve böylelikle güncelliğini muhafaza eden modern bir hukuk sistemine evrilmesine de zemin hazırladılar. Dolayısıyla İslam hukuk düşüncesini, işleyişini ve uygulama yöntemlerini kavrayabilmek, bir bakıma Osmanlı tecrübesini doğru anlamakla eşdeğerdir.

Osmanlı hukukunun klasik yapısı büyük ölçüde 16. yüzyılın ilk yarısında şekillendi. Bu yapının temel bileşenlerinden biri olan fetva kurumu, İstanbul'un fethi sonrasında yeniden teşkilatlandırılan devlet sistemi içinde giderek daha önemli ve görünür hâle geldi. Şeyhülislamlık, bir terim ve kurum olarak henüz mevcut değilse de başkent müftüsünün etkisi ve konumu dönem içinde güçlendi. Onların fetvaları, ülkede geçerli olan hukuk normlarının tespitinde ve hukuk birliğini sağlama yolunda belirleyici etkiye sahip bir argüman olarak öne çıktı. Anılan gelişmenin bir yansıması olarak kadı sicillerinde davanın tarafı olan kişilerin müftülerden alınmış fetvaları mahkemeye sunduğu ve bu yolla yargılamayı kendileri lehine sonuçlandırmaya çalıştığı görülmektedir.

Bu makale kapsamında, 16. yüzyılın ilk yarısında İstanbul (Üsküdar) mahkemesinde gerçekleşen yargılamaların kayıtlarını içeren kadı sicilleri taranarak yargı sürecine fetvanın dâhil olduğu davalar (makalede “fetvalı dava” olarak anılacak) tespit edildi. Bu yolla oluşturulan veri havuzundan yola çıkılarak, Osmanlı Devleti'nde fetvanın yargılama aşamalarına ve sicil kayıtlarına dâhil oluş yöntemleri ile dava sonuçlarındaki etkisinin boyutları belirlenmeye çalışıldı. Ayrıca mahkemeye intikal eden fetva miktarında zaman ve müftüye bağlı olarak adet ve oran bakımından yaşanan farklılaşma ortaya konuldu. Fetvalı davaların miktarına ilişkin sayısal veriler temel bir gösterge kabul edilerek dönemin hukuk anlayışında yaşandığı varsayılan değişimin izi sürüldü. İstanbul müftüsünün özelde dönemin yargısı üzerinde genelde ise Osmanlı hukuk sistemi içindeki etkinliğinin ölçülmesi amaçlandı.

Çalışmada elde edilen sonuçlar ortaya koymaktadır ki, on bir bin civarında kayıt barındıran 15 defterdeki fetvalı dava miktarı (31 adet) ve bunların genele oranı (%2,83) son derece düşüktür. Bununla birlikte 1515-1549 arasına yayılan bu davaların tamamında yargılamanın fetvaya mutabık sonuçlanmış olması müftü fetvalarının dönemin Üsküdar mahkemesinde görev yapan hâkimler nezdinde hukuki bir karşılığı olduğuna işaret etmektedir. Diğer yandan fetvalı dava sayılarına dair istatistikler yüzyılın başından ortalarına doğru İstanbul müftülüğünün Osmanlı hukuk sistemi içindeki etkinliğinde düzenli bir artıştan söz edilemeyeceğini de göstermektedir. Aksine 1530'lu yıllarda zirveye ulaşan söz konusu etkinlik sonraki yıllarda bariz bir gerilemeye sahne olmuştur.

Müftülük görevini deruhte etmekte olan âlimin karizmasının ve sahip olduğu bireysel niteliklerin bu konuda belirleyici bir unsur olduğu değerlendirilmektedir. Doğrudan dönemin ilmiyesinin geride bıraktığı arşiv malzemesinden üretilen sayısal verilerin yorumlanmasına dayalı bu çalışma İslam-Osmanlı hukukunun kritik dönemlerinden birine, bugüne dek bakılmamış bir pencereden ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, 16. Yüzyıl, Osmanlı, Fetva, Müftü, Mahkeme, Sicil.

The Influence of Fatwa in the Ottoman Court in the First Half of the 16th Century: Istanbul Sample**

Summary

Given its more than 600 years of existence, the Ottoman Empire lasted throughout the second half of the pre-20th century Islamic history (hijri 8th century and onwards). Throughout this long period, it ruled over the ancient Muslim lands of Middle East and North Africa as well as a considerable part of eastern and southern Europe. Naturally, it witnessed the evolution of Islamic thought and practice through its history -also the Islamic law in this context- which have reflections today. Not only witnessed but also took the lead for aforementioned evolution and became the main actor and driving force of the aforementioned process. Ottomans, as a Muslim state and society, managed to carry the knowledge of Islamic law -Hanefi fiqh in particular- that they inherited in the late middle ages shortly after the Mongol invasion to the beginning of modern times. They remained strictly loyal to the foundations and main principles of the knowledge they inherited. Yet, by inventing new theories, institutions and traditions at the same time, they paved the way for fiqh to evolve into a modern law system that solves contemporary issues and hence, remains up to date. Therefore, comprehending Islamic legal thought, processes and practice methods is in a way, equivalent to understanding the Ottoman experience correctly.

The classical structure of Ottoman legal system was shaped in the first half of the 16th century to a large extent. The fatwa institution which was one of the main components of this system, gradually became more important and visible especially within the re-organized state structure following the conquest of Istanbul. Although the office of shayk al-Islam did not exist neither as an institution nor as a legal terminology at the time, the position and influence of the mufti of the capital strengthened during this period. Their fatwas emerged as a means of setting the valid legal norms in the country and ensuring legal unity. As one of the reflections of this situation, it is seen in the qadi

** This study was derived from the data obtained within the scope of the doctorate dissertation titled "Fatwa-Judiciary Relation in Early Classical Period Ottoman Law in Light of Judiciary Records", which is being prepared at the Institute of Social Sciences of Recep Tayyip Erdoğan University.

registers that the parties of the cases in court were trying to influence the lawsuits to their advantage by submitting fatwas from muftis to the courts.

Within the framework of this paper, judicial cases in which fatwa was included (cases with fatwa) were identified by screening qadi registers (sijils) in Istanbul (Üsküdar) court for the cases that took place in the first half of the 16th century. Based on the database created this way, it was tried to identify the methods of including and recording fatwa in trials in Ottoman Empire and to what extent it impacted the verdict. Moreover, the differentiation in terms of quantity and ratio of fatwas received by the court depending on the date and the mufti was also analyzed. Quantitative data regarding the amount of cases with fatwa were accepted as a basic indicator and the change in the legal understanding of the period was traced. It was aimed to measure the impact of the mufti of Istanbul on the period's jurisdiction in particular and on the Ottoman judiciary system in general. The results obtained in the study reveal –based on c.11k records in 15 books- that the number of cases with fatwa and their ratio to the general is very low (only 31-2.83%). However, the fact that all of these cases, which took place between 1515 and 1549, were concluded in agreement with the fatwa indicates that the mufti fatwas had a legal weight in the eyes of the judges working in the Üsküdar court of the time. On the other hand, the statistics regarding the cases with fatwa from the beginning towards the half of the 16th century show that there was not a regular increase in the influence of mufti of Istanbul on the Ottoman judiciary system. On the contrary, this said influence, which reached its peak in the 1530s, witnessed a significant decline in the following years. It is understood that the identity and qualifications of the scholar who undertook the duty of Mufti title was determining factor in this respect. This study, which was produced based on the statistical data generated from the archives of the scholars in the period sheds light on one of the most important periods of Ottoman and Islamic legal history from a different angle than previous studies so far.

Keywords: Islamic Law, 16th Century, Ottoman, Fatwa, Mufti, Court, Qadi Register.

Giriş

Bu makalenin temel amacı, müftü fetvalarının 1550 yılı ve öncesindeki İstanbul mahkemelerinde görülen davalara etkisinin boyutlarını ortaya koymaktır. Bu kapsamda, dönemin şer'iyeye (kadı) sicillerindeki kayıtlar ışığında, yargılama sürecine dâhil olan fetvalara ilişkin sayısal verileri tespit etmek, fetvanın yargılama sonuçları üzerindeki etkilerini açıklamak ve sözü edilen verilerden hareketle dönemin hukuk anlayışına dair çıkarımlarda bulunmaktır. Bunun için fetvalı davaların miktarı ve oranı; defter, tarih ve müftü bazındaki dağılımı ayrıntılı şekilde ortaya konuldu. Kadıların fetvaya yaklaşımını aksettiren başlıca gösterge olarak, fetvanın dava sonuçlarında ne denli

belirleyici olduğu sayısal verilerle gösterildi. Diğer yandan sicillerin kayıt üslubunda fetvanın ve müftünün dile getiriliş yöntemi üzerinde duruldu. Kadı ve/veya katiplerin fetvayı ve müftüyü sicilin hangi bölümünde ve ne tür ifade biçimleri kullanarak dile getirmeyi tercih ettikleri gösterildi. Elde edilen sonuçlar esas alınarak yapılan çıkarılmalar yoluyla, genel kabul gören “16. yüzyılın ilk yarısından itibaren şeyhülislamın ve fetvalarının hukuki ve bürokratik bakımdan etkisini arttırdığı” şeklindeki varsayımın doğruluğu *fetva-yargı* (kazâ) ilişkisi bağlamında sınılandı.

Araştırmannın evrenini 16. yüzyılın ilk yarısında, Üsküdar Mahkemesinde kadı sicillerine geçirilmiş dava kayıtları oluşturmaktadır. Geniş tabanlı bir örneklem elde edebilmek için, siciller arasında belirli seçimler yapmak yerine 1545 öncesine ait defterlerin tamamının (Üsküdar 1-13) taranması yoluna gidildi. Başlangıçta Ebussuûd Efendi dönemi çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştu. Esasında onun 1545-74 arasındaki kesintisiz müftülük yılları yargı ile fetva arasındaki ilişki bağlamında müstakil bir araştırma konusu olarak ele alınmalıdır. Fakat bu yılların tamamen dışarıda bırakılması durumunda dönemin hukuki manzarası hakkındaki betimlemenin ve bu betimlemeye dayalı sonuç ve yorumların eksik kalacağı kanaati ağır bastı. O nedenle Ebussuûd Efendi'nin ilk yıllarına (1545-50) ait dava kayıtlarını içeren ve Türkçeye kazandırılmış olan 14 ve 17 numaralı Üsküdar sicilleri de araştırmaya dâhil edildi. Böylelikle daha geniş bir zaman dilimine yayılan daha zengin verilerle örneklemin kapsamı genişletilmiş oldu.

Makalenin ana kaynaklarını kadı sicilleri teşkil etmektedir. Konuyla ilgili daha önce yapılmış bir çalışma bulunmadığı için ikincil kaynaklara ancak genel içerikli bilgiler için müracaat edilmiştir. 16. yüzyılda, günümüz İstanbul'unun birer semti olan Balat, Beşiktaş, Eyüp, Galata, Hasköy, Üsküdar, Tophane ve Yeniköy'de mahkemeler olduğu biliniyor. Nitekim zikredilen mahkemelere ait, yüzyılın ikinci yarısında tutulmuş pek çok defter arşivlerde yer almaktadır.¹ Ancak yüzyılın ilk yarısı söz konusu olduğunda -ne yazık ki- daha kısıtlı malzemeyle yetinmek zorundayız. Çünkü anılan dönemden günümüze ulaşan derli toplu İstanbul kadı sicillerinin tamamı, o sıralarda Gebze kadılığına bağlı bir naiplik olan Üsküdar Mahkemesi'nde tutulmuş olanlardan ibarettir.²

¹ Kenan Yıldız, “Osmanlı Kadı Sicilleri ve Kanuni Dönemi Sicillerinden İstisnai Örnekler”, *Arşiv Dünyası* 6/1 (2019), 68-69.

² Bilgin Aydın - Ekrem Tak, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM, 2008), 17/25; İstanbul Müftülüğü bünyesindeki Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nde muhafaza edilen sicillerin dijital görüntüleri İSAM Kütüphanesi'nden temin edilebilmektedir. Üsküdar sicillerinin bazıları (1, 2, 5, 9, 14 ve 17 numaralı defterler) İstanbul Kadı Sicilleri Projesi kapsamında Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır. Projenin internet sayfalarından

Çalışma kapsamında incelenen Üsküdar sicillerine ait genel bilgiler Tablo 1’de verilmiştir. Listede yer alan sicillerin ilk 14 tanesindeki kayıtların tamamı araştırmanın incelediği tarih aralığına aittir. Fakat 17 numaralı sicil için farklı bir durum söz konusudur. Anılan defterde 1549-56 (956-63) arasındaki yıllara ait toplam 872 kayıt bulunmaktadır. Bunlardan yalnız 590 kadarının 1550 yılı ve öncesine (21 Zilhicce 957 ve öncesi) ait olduğu belirlendiği için istatistiklerde bu sayı esas alınmıştır.

Sıra	Sicil Adı ve Numarası	Varak sayısı	Sayfa Sayısı	Tarih aralığı (H.)	Tarih aralığı (M.)
1	Üsküdar-1	120	240	919-927	1513-1521
2	Üsküdar-2	138	276	924-927	1518-1521
3	Üsküdar-3	136	272	927-930	1521-1524
4	Üsküdar-4	114	228	931-935	1525-1529
5	Üsküdar-5	113	226	930-936	1524-1530
6	Üsküdar-6	172	344	934-936	1527-1530
7	Üsküdar-7	98	196	936-938	1530-1532
8	Üsküdar-8	43	86	938-940	1532-1533
9	Üsküdar-9	140	280	940-942	1534-1536
10	Üsküdar-10	31	62	942-945	1535-1538
11	Üsküdar-11	108	216	945-947	1539-1541
12	Üsküdar-12	78	156	947-950	1541-1544
13	Üsküdar-13	72	144	949-953	1543-1546
14	Üsküdar-14	84	168	953-955	1546-1549
15	Üsküdar-17	92	184	956-957	1549-1550
Toplam / Genel		1539	3078	919-957	1513-1550

Tablo 1: Çalışma kapsamında incelenen siciller

1. 16. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Hukuku

Osmanlı Devleti’nin yönetim ve hukuk geleneği, kurucularının köken ve kimliklerinin sonucu olan sentez bir dokuya sahipti. Zira her iki geleneğin omurgasını,

(<https://kadisicileri.istanbul/> / <http://www.kadisicileri.org>) hem yayınlanmış ciltlerin tamamına ulaşılabilen hem de defterler içerisinde ayrıntılı tarama yapılabilmektedir.

Abbasiler üzerinden Türkler arasında yaygınlık kazanan İslam dini ve İslami düşünce birikimi meydana getiriyordu. Fakat aynı zamanda 13. yüzyıl itibarıyla Orta Asya'dan Ege kıyılarına dek yayılmış bulunan Türk-Moğol birikimini de tevarüs etmişlerdi.³ Ayrıca bu geleneğin ve onun somut yansıması olan kurumların klasik formuna kavuşmasında, sınırlı düzeyde Roma-Bizans etkisi de yok değildi.⁴ Ancak söz konusu etki, kurum-sallaşma fikri ve idari teamüller alanını aşip hukuk sistemini şekillendirecek bir ağırlığa ulaşmamıştı.⁵ Osmanlı Devleti'nde hukukun kaynağı nihayetinde ve tartışmasız şekilde şeriattı. Yönetici zümrenin ve halkın (en azından Ortadoğu fetihleri öncesinde) büyük çoğunluğunun mezhebi olan Hanefi fıkhı özel hukukun tamamında, kamu hukukunun ise önemli bölümünde yegâne norm ve yasa kaynağı olarak görülüyordu. Osmanlı dünyasının odak noktasını teşkil eden, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve Peygamber'in (as) halifesi olarak addedilen kudretli padişahlar bile müstakil yasama (teşri) mercii olarak kabul edilmiyordu. Yönetim alanında onlara tanınmış engin hâkimiyet sahasını sınırlayan tek otorite soyut dini kurallar yani *şer'î hukuktu*.⁶ Böyle olmakla birlikte padişahlar, kendilerine tanınan sınırlı yasama yetkisi çerçevesinde sıklıkla kanunnâme ve fermanlar yayınlardı. Geniş bir coğrafyada, sayısı onlara varan farklı iklim ve kültür havzalarında yaşayan ve bir o kadar çeşitli din-mezhep-tarikatın mensubu olan bir tebayı idare edebilmenin gereği idi bu.⁷ Ancak tüm bu düzenlemeler, içerikleri bakımından ulemanın onayını almak zorundaydı. Savaş benzeri siyasi kararlar için bile bu durum geçerli olabiliyordu.⁸

Padişahların *kanunnameler* yayınlamış olmasından ve bazı belgelerde yer alan kimi ifadelerden (*şer' ve kanun*, *kanun-ı sultanî/padişahî* gibi) yola çıkan birtakım araştırmacılar⁹, Osmanlı hukuk sisteminde *şer'î-örfi* şeklinde düalist bir yapının bulunduğu ve

³ M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta Yayınları, 2019), 76. Daha ayrıntılı bir tahlil için bk. Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 11-30; Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1986), 29-38.

⁴ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku- Adalet ve Mülk* (İstanbul: Arı Sanat, 2017), 91, 101-103.

⁵ Kazaskerlik kurumu özelinde bir değerlendirme için bk. Köprülü, *Bizans Müesseseleri*, 54-59.

⁶ Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Şer'î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/2 (1999), 117-118.

⁷ M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 142.

⁸ Abdurrahman Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, çev. Gürzat Kami (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 97-103. Konuyla ilgili geniş açıklamalar için bk. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), 41-77.

⁹ Kenanoğlu, "Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı", 145. Bu fikrin öncülerinden Ömer Lütfi Barkan'ın görüşleri için bk. "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11 (2011), 205-206. Benzer bir çizgi takip eden İnalçık'ın görüşleri için bk. Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), 58-65.

örfî hukukun aslında *laik hukuk* olduğu tezini öne sürmüşlerse de bunu abartılı bir yaklaşım olarak kabul etmek gerekir. Zira örfe dayalı norm üretme alışkanlığı, İslam hukuk düşüncesinde başından beri vardı. Şer'î hukukun yöneticilere alan açmak amacıyla boş bıraktığı bazı idari ve cezai hususlar (tazir cezaları gibi) yöneticilere yasama yetkisi tanınmış olan sınırlı alanlardı. Ayrıca *sultan*, ulemanın fıkıh sistematiği içinde ürettiği normlardan (kavil) dilediğini seçip ülkesinde yürürlüğe koymakta serbestti. Dönemin Osmanlı hukuk düşüncesinin bir diğer karakteri, halk arasında yaygınlık kazanmış faydalı uygulamaların (*maslahat*) fıkıh sistematiğinin elverdiği ölçüde meşrulaştırılması ve mağduriyetin önüne geçilmesi idi.¹⁰ *Para vakfı* tartışmalarında devlet yönetimi ve ulemanın takındığı cevaz yanlısı tavır bunun en güzel örneklerinden biridir.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan *klasik* Osmanlı hukuk düşüncesinin oluşumunda 16. yüzyılın ilk yarısı kritik bir öneme sahiptir. Çünkü İstanbul'un fethi sonrasında Fatih'in tasarruflarıyla Osmanlı Devleti yeni bir bürokratik ve idari teşkilatlanma hamlesine girişmişti. Zira Fatih bir yandan kadim başkenti yeniden kuruyor, bir yandan da ünlü kanunnamesinde gördüğümüz üzere yeni bir devlet teşkilatı ve teamüller oluşturarak yönetim ve egemenlik anlayışına özgün bir yorum ve form getirmeye çalışıyordu.¹¹ Bunun paralelinde, başta Sahn-ı Seman olmak üzere birçok yeni medrese kurmak suretiyle sonrasına damga vuracak bir eğitim altyapısı da inşa etti. Zengin ihsanlarla donattığı bu kurumları merkeze alarak ülkede hukuk, yargı ve eğitim faaliyetlerini yürüten ilmiyeyi baştan teşkilatlandırdı.

Fatih'in başlattığı geniş çaplı hamleler 1453'ün hemen sonrasında gerçekleşmezdi şüphesiz. Yeni sistemin önemli kurumlarına ev sahipliği yapacak olan çoğu mimari yapının bile (Topkapı Sarayı ve Fatih Külliyesi gibi) ancak onun son yıllarında tamamlanabildiği biliniyor. Dolayısıyla kurum ve kadroların, tesis ve nakil yoluyla İstanbul'da toplanması ancak birkaç on yıl devam eden bir sürecin sonunda gerçekleşebildi.¹² O nedenle, İstanbul merkezli devlet örgütünün teşekkülünü tamamlayıp yeni kurumlar ve teamüller etrafında şekillenen yeni bir gelenek meydana getirmesi, esasında 16. yüzyılın başlarında ancak mümkün olabildi. Kadim İslam topraklarını; farklı dini kurum, ekol ve alışkanlıkları bünyesinde barındıran Memlûk dünyasının Osmanlı'ya entegrasyonu de yine aynı dönemde yaşandı. Tüm bunlar göz önüne alındığında *Osmanlı*

¹⁰ M. Âkif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 24-30; Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 167-168.

¹¹ İnalçık, *İslâmiyet ve Devlet*, 65-67.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 11; Atçıl, *Âlimler ve Sultanlar*, 69-72.

klasiğinin, gerçek manada teşekkülünü ancak yüzyılın ortalarına doğru tamamladığını kabullenmek isabetli olur.

1.1. Ulema, Kadı ve Müftü

Klasik dönem Osmanlı Devleti'nin başlıca eğitim kurumu medreseydi. Medreselerde Arapça ve dini ilimler ağırlıklı bir müfredat takip edilirdi. Kademesine göre değişen sürelerin sonunda mezun olanlar, belli bir standarttaki yeterliklerle (Arapça okuyup yazma, temel fıkıh ve usul bilgisi gibi) donanmış olurdu. Okuma yazma bildikleri için sivil bürokrasi sınıfına (kalemiye) geçen azınlığın dışında kalanlar bir noktadan ilmiye hiyerarşisine (tarîk-i ilmiye) dâhil olurdu. Dönemin ilmiyesine mensup birinin önünde iki kariyer alternatifi vardı: *Tarîk-i kazâ* denen yargı hizmetleri ve *tarîk-i tadrîs* denen eğitim hizmetleri. Buna karşılık ifa etmeye hazır olması beklenen başlıca üç görev bulunuyordu: *kadılık*, *müderrislik* ve *müftülük*. Zira bu üç vazife arasında son derece geçişken sınırlar vardı. Bir müderris ya da kadı aynı zamanda müftülük vazifesini uhdesinde bulundurabilirdi.¹³ Fiilen görevde olmayan (mâzul) bir kadı *zaman-ı infisâl* denen bu ara dönemde, bulabildiği bir medresede hocalık yaparak hukuk icrası ile öğretimini şahsında birleştirmeye gayret ederdi.¹⁴ Şeyhülislamlık veya kazaskerlik görevinden ayrılan yahut azledilenler de çoğunlukla müderrisliğe dönerdi.¹⁵

Osmanlı yargısı, önceki İslam geleneğinde olduğu gibi kadı merkezli bir kurumdu. Mahkemeler tek hâkimli ve tek dereceliydi. Günümüzdeki istinaf ve temyiz işlemleri paşa, şehzâde ve kazasker divanlarında ya da doğrudan Divan-ı Hümayun'da gerçekleştirilirdi. Kararlarının geçerliği ve bağlayıcılığı bakımından kadılar arasında ayırım yoksa da büyük şehir kadıları hiyerarşide diğerlerinin üzerinde yer alır ve daha yüksek gelir elde ederdi.¹⁶ Kadı, hukuk adamı olduğu kadar bir taşra yöneticisiydi. Kendisine bağlı diğer görevliler eliyle ve askeri sınıf mensuplarıyla koordineli bir şekilde şehir ve kasabalarda çeşitli idari görevler icra ederdi.¹⁷ Yargı teşkilatının başı *kazasker* olup kadı tayinleri onun uhdesindeydi. İlk zamanlar tek olan kazasker sayısı bir ara üçe

¹³ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 176. İlk İstanbul kadısı olan Hızır Bey aynı zamanda *iftâ* ile de görevlendirilmişti. Zenbilli Efendi 1503 yılında Efdalzâde'nin ölümü üzerine müftülüğe atandığında hac yolculuğundaydı. O gelene kadar *iftâ* görevi Sahn müderrislerine tevdi edilmişti. Bk. Richard C. Repp, *The Müfti of Istanbul: A Study in The Development of The Ottoman Learned Hierarchy* (London: Ithaca Press, 1986), 138-206.

¹⁴ Aydın, *Hukuk ve Adalet*, 32.

¹⁵ Mesela Kemalpaşazâde, Anadolu kazaskerliğinden alındıktan sonra 1520-26 arasında önce Edirne'de ardından İstanbul'da müderrislik yaptı. Kendi isteğiyle müftülükten ayrılan Hamidî, kalan ömrünü Bursa'da tedrisle geçirdi. Azledilen Çivizâde ise yeniden Sahn müderrisliğine tayin edildi.

¹⁶ Aydın, *Hukuk ve Adalet*, 31-43.

¹⁷ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı* (İstanbul: Kronik Kitap, 2016), 39-64.

çıkıyorsa da Fatih'in son yıllarında oluşan Anadolu ve Rumeli kazaskerliği şeklindeki ikili yapı sonraki asırlarda kalıcı olarak varlığını sürdürdü.¹⁸

Önceki İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da ilk zamanlardan itibaren fetvasına başvurulmuş alimler bulunuyordu. Hem halk hem de yöneticiler dini ve hukuki müşküllerinin çözümü sadedinde otorite olarak gördükleri alimlere müracaat etmekteydi. *Müftü* unvanına sahip olsun ya da olmasın fetva mercii olarak görülen âlimlerin ulema ve devlet ricali nezdinde büyük değeri ve itibarı vardı. Fetvanın kurumsallaşmasının ilk izlerine ancak 15. yüzyıl başlarında rastlanmakla birlikte ilmiye sınıfındaki hiyerarşinin başı uzun zaman *kazasker* olarak kalmıştır.¹⁹ Fatih Kanunnamesi *müftüyü* ulemanın reisi olarak zikrederse de bu konumlandırma bürokratik bir tanımlamadan ziyade itibar ve tazim işareti olarak görülmelidir. Zira aynı kanunnamede kazaskerler kimi teşrifatta ve mali tahsisatta müftünün önünde yer alır.²⁰ Esasında 16. yüzyılın ortalarına kadar ulemanın Divan-ı Hümayun'daki temsilcisi de kazaskerdir. *Müftü* (şeyhülislam) sonraları bu kurulun bir üyesi haline gelecektir. Kadı tayinleri ve istinaf-temyiz gibi üst derece yargılamalar da kazaskerin görevleri arasında yer almaktadır.²¹ Yalnız İstanbul'da değil ülkenin her yerinde müftüler (kenar/taşra müftüleri) vardı ve bunlar arasında bir hiyerarşi söz konusu değildi. Her müftünün fetvası -doktrin ve yürürlük kaynaklarına uygun olduğu sürece- muteber kabul edilebilirdi. Kimsenin fetvasının bir diğerine üstünlüğü yoktu.²² Üstelik fetva olgusunun bağlayıcılığı sınırlıydı; fiili sonuç doğurma olasılığı yargı kararları gibi kesin değildi.

Genel anlamda ülkedeki müftüler için aynı şeyi söylemek mümkün değilse de 16. yüzyılın başından itibaren İstanbul müftüsünün statüsünde yukarı yönlü bir değişimin yaşandığı görülmektedir. Bu yükseliş 1574'te şeyhülislamın idari konumunun tesciliyle sonuçlandı. O tarihe kadar kazaskerin gerçekleştirmekte olduğu üst düzey kadı tayinleri onun uhdesine verildi. Başlangıçta sadece halkın ve yöneticilerin dini-hukuki suallerinin cevap bulduğu, kurumdan çok şahısta vücut bulan bir otoritenin adı olan müftülük, gittikçe daha bürokratik bir mahiyete büründü. Bu dönüşümde uzun görev süresi ve yeri geldiğinde yöneticilere müdahalede bulunmaktan sakınmayan tavırla anılagelen Zenbilli Ali Cemâlî (ö. 1526) ve ilmi yeterliğinin yanında bürokratik

¹⁸ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlimiyesi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 129-138.

¹⁹ Repp, *The Müftü*, 114-116; İpşirli, *Osmanlı İlimiyesi*, 47-48.

²⁰ Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilat Kanûnamesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *Tarih Dergisi* 33 (1982), 30.

²¹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 151.

²² Uriel Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri (III Levha İle Birlikte)", çev. Fethi Gedikli, *MÜ Hukuk Araştırmaları Dergisi* 9/1-3 (1995), 311-313.

yetenekleriyle de öne çıkan halefi Kemalpaşazâde (ö. 1534) gibi müftüler önemli rol oynadı.²³ Yöneticiler ve kimi ulema ile uyuşmayan fikirleri nedeniyle müftülükten ayrılmış olsa da Çivizâde Muhyiddin'in (ö. 1547) yönetime muhalefet etmekten çekinmeyen tavrının da iftâ kurumunun görmezden gelinemeyecek otoritesini idareciler nezdinde pekiştirdiği söylenebilir. Ayrıca Müslüman olan Memlûklere ve Safevilere karşı düzenlenen seferlerin müftü fetvaları ile meşrulaştırılması, fetvanın dini ve hukuki olduğu kadar siyasi nüfuzunun da öncesinde olmadığı ölçüde fark edilmesini sağladı.²⁴

1.2. Dönemin İstanbul Müftüleri (Şeyhülislamı)

16. yüzyılın ilk yarısında toplam sekiz müftünün görev yaptığı noktada görüş birliği olmakla beraber bunların görev sürelerine dair kronolojik olgular kaynaklar arasında farklılık arz eder.²⁵ Makalede, bu konulardaki tartışmalardan sarfınazar edilip geleneksel kabul gören tarihlendirmeler esas alındı (bk. Tablo 2). Bahse konu dönemde en uzun süre görev yapan şeyhülislam, Zenbilli Ali Cemâlî Efendi olup 23 yıl bu makamda kalarak dönemin yaklaşık yarısı boyunca iftâ vazifesini yerine getirmiştir. Ancak en eski İstanbul sicilinin 1513 tarihli olduğu göz önüne alındığında Zenbilli Efendi'nin araştırılmaya konu olan görev süresinin gerçekte 13 yıl olduğu kabul edilmelidir.

En kısa görev süresi ise sağlık sorunları nedeniyle ancak birkaç ay müftülükte kalabilen Hamidî (Kadirî) Efendi'nindir (ö. 1548). Gerek üç ay olarak ifade edilen görev süresinin kısalığı, gerekse bu görevin tam olarak ne zaman başlayıp bittiğinin net olmaması sebebiyle Hamidî Efendi zamanı, ilgili istatistiklere müstakil bir birim olarak dâhil edilmedi. Dava sayılarının hesaplanmasında onun dönemi halefi ile selefi arasında paylaştırılarak Hicrî 949 yılının Recep ve Şaban ayları Çivizâde döneminden, Ramazan ve Şevval ayları ise Fenârizâde (ö. 1548) döneminden sayıldı. Ayrıca yüzyılın başında görev yapmış olan Efdalzâde (ö. 1503) dönemine ait sicil bulunmadığı için istatistik ve grafiklerde ona da yer verilmedi.

Sr.	İsim	Görev Aralığı (H.)	Görev Aralığı (M.)	Görev Süresi
1	Efdalzâde Hamidüddin Efendi (ö. 1503)	901- 908	1496- 1503	7 yıl
2	Zenbilli Ali Cemâlî Efendi (ö. 1526)	908-932	1503-1526	23 yıl

²³ Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, çev. Şiar Yalçın (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2006), 305-317; Yasemin Beyazıt, "Osmanlı İlimiye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)", *Belleten* 73/267 (2009), 430-431.

²⁴ Repp, *The Müftü*, 212-216; Atçıl, *Âlimler ve Sultanlar*, 101-102.

²⁵ Tartışmalı konulardan biri olan Çivizâde'nin görevden ayrılma ve Hamidî (Kadirî) Çelebi'nin göreve başlama tarihine dair literatür değerlendirmesi için bk. Repp, *The Müftü*, 253-261.

3	Kemalpaşazâde Ahmed Efendi /İbn Kemal (ö. 1534)	932-940	1526-1534	8 yıl
4	Sâdî Çelebi (ö. 1539)	940-945	1534-1539	4 yıl 10 ay
5	Çivizâde Muhyiddin Efendi (ö. 1547)	945-949	1539-1542	3 yıl 9 ay
6	Abdülkadir Hamidî Efendi (ö. 1548)	Recep-Şevval 949	Ekim 1542-Ocak	3 ay
7	Fenârizâde Muhyiddin Efendi (ö. 1548)	949-952	1543-1545	2 yıl 10 ay
8	Ebussuûd Efendi (ö. 1574)	952-982	1545-1574	28 yıl 11 ay

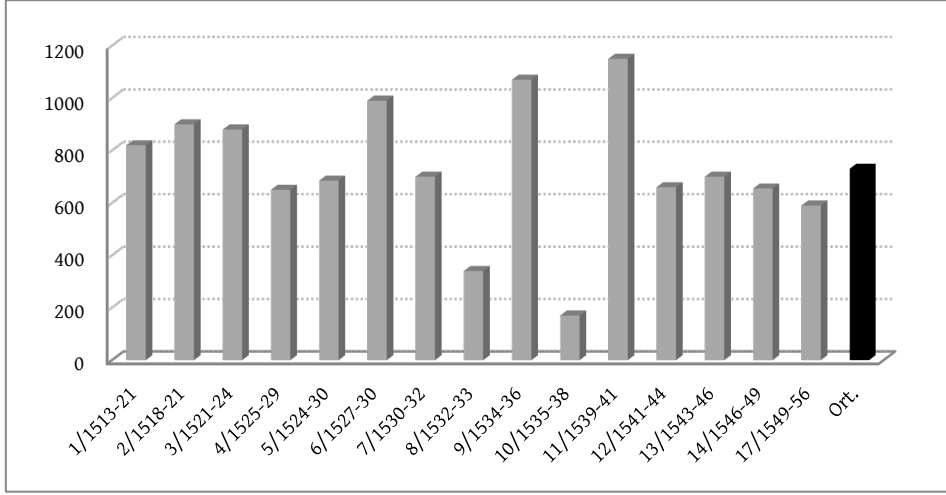
Tablo 2: 16. yüzyılın ilk yarısında görev yapan şeyhülislamlar²⁶

2. İncelenen Siciller ve Dava Sayıları

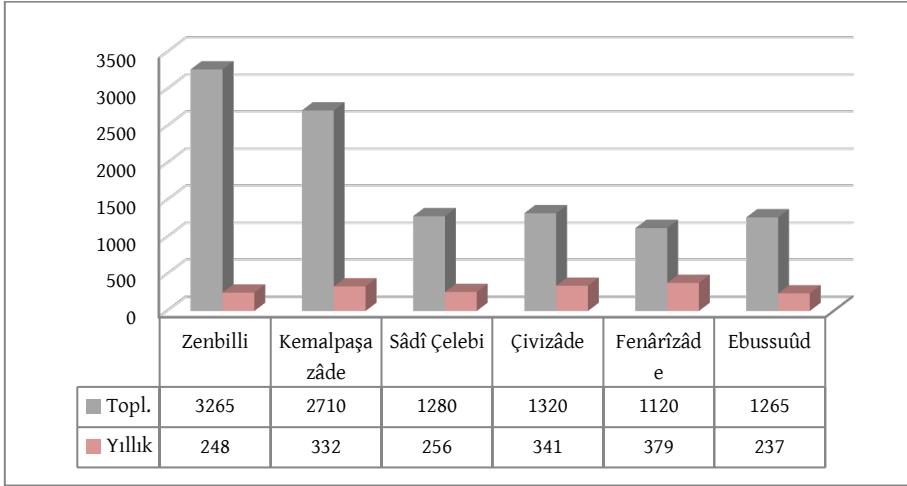
Çalışma kapsamında incelenen dava sayısı toplamda 10960 kadardır. Bu sayı, taranan 15 defterde yer alan kayıtların toplanması ile elde edildi. Sicillerde dava kayıtlarının yanı sıra yer alan sınırlı sayıda padişah hükümleri ile narh kayıtları da bu sayıya dâhildir. Türkçeye tercüme edilerek yayınlanan 6 defterdeki dava sayıları hususunda yayıncıların tespitleri dikkate alındı. Diğer defterlerdeki kayıtlar tek tek sayıldı ve ihtiyatlı davranmak adına sayılar aşağı doğru yuvarlanarak kullanıldı. Numaralandırma esnasında gözden kaçan kimi kayıtların bulunabileceği, aynı zamanda bazı kayıtların tek dava mı ayrı davalar mı sayılması gerektiği gibi hususlardaki yaklaşım farkı nedeniyle toplam kayıt adedinin anılan miktarın biraz altında veya üstünde olması ihtimal dâhindedir.

İncelenen 15 sicilde toplam 10960 kayıt yer aldığına göre her defterde ortalama 730 civarı dava mevcuttur (bk. Grafik 1). Sicillerdeki kayıt miktarının yanı sıra varak adedinin -8 ve 10 numaralı istisnai örnekler dışında- birbirine yakın olması, defter oluşturma konusunda belirli bir standardın gözetildiği izlenimini uyandırmaktadır. Defterlerin yıllar bazındaki -eşit değilse bile- dengeli dağılımı, incelemeye konu edilen dava kayıtlarının dönem içerisinde nispeten homojen bir yayılım gösterdiği anlamına geliyor. Bu olgu, araştırma sonuçlarının geçerliğinin yüksek olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Defterlerdeki davaların kahir ekseriyetini hüccet, ilam ve tereke (kassam) kayıtları oluşturmaktadır. Not edilmesi gereken bir diğer husus, kayıtlarda tercih edilen dilin büyük oranda Türkçe olduğudur.

²⁶ Sinan Çuluk - Yılmaz Karaca, *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları* (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015), 11-12. Liste, İsmail H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971) 5/109-168'den derlenmiştir. Ayrıca bk. *İlmiye Salnâmesi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334), 341-375.

Grafik 1: Üsküdar sicillerindeki toplam kayıt sayıları

Grafik 2: Davaların şeyhülislam dönemlerine dağılımı

Etkisi ölçülmek istenen temel değişkenlerden biri de şeyhülislamların bireysel özelliklerinin fetva kurumunun nüfuzunu arttırmasındaki rolüdür. O nedenle incelenen kayıtların kronolojik yayılımı kadar müftü bazındaki dağılımını da görmek gerekiyor. Dönem içerisinde görev yapmış sekiz müftü bulunsa da Efdalzâde ve Hamidî Efendilerin istatistiklerde yer almayacağı, gerekçeleriyle birlikte yukarıda belirtilmişti. Geriye kalanların görev süreleri ve dava tarihleri üzerinden yapılan bir değerlendirme neticesinde her müftü dönemine düşen toplam dava sayıları hesaplandı. Bu kapsamda, görev sürelerinin uzunluğu ile uyumlu şekilde, en fazla dava 23 yıl (çalışmanın kapsamı açısından 13 yıl) müftülük yapan Zenbilli dönemine (3265 adet); en az dava ise Fenârîzâde

dönemine (1120 adet) aittir. Toplam sayılardaki eşitsizliğin görev sürelerindeki farktan kaynaklandığı göz önünde tutularak müftülerin her bir görev yılına düşen kayıt sayıları da belirlendi. Verilere bu bakımdan yaklaşıldığında dağılımın nispeten dengeli olduğu ve her müftü dönemi hakkında sağlıklı çıkarımlar yapmaya yetecek kadar dava incelendiği görülebilir (bk. Grafik 2).

3. Fetvalı Dava Kayıtları

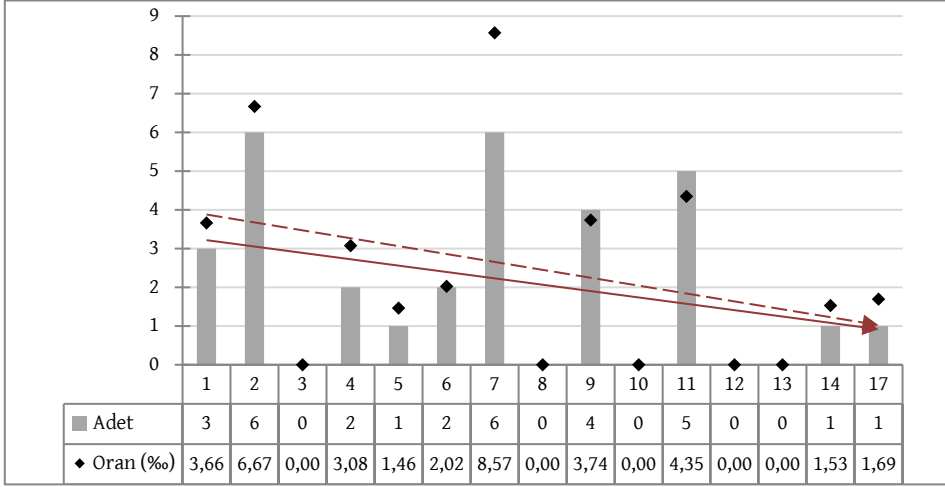
3.1. Kayıtların Sayısı ve Oranı

3.1.1. Defter Bazında Dağılım

Üsküdar sicillerindeki 10960 kayıt arasında fetvaya yer verilen ve çalışmada “fetvalı dava” olarak adlandırılan kayıtların sayısı 31’dir. Bunun toplam miktara oranı yüzde birin altındadır (%2,83). Dolayısıyla dönem içerisinde mahkemeye fetva sunma, başka bir deyişle yargı sürecinde fetvaya başvurma uygulamasının sıklıkla sergilenen bir eylem olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu düşük oranı, dönemin hâkimlerinin vereceği kararlara duyulan yüksek güvenin bir belirtisi şeklinde yorumlamak da mümkündür. Aksi durumda daha dikkate değer rakamlar tespit etmemiz beklenebilirdi. Her bir sicildeki fetvalı dava adedi ve bunların sicildeki toplam kayıt sayısına oranı anlamlı ve istikrarlı olmaktan uzak, düzensiz bir yayılım arz ediyor (bk. Grafik 3). En fazla fetvalı dava içeren 7 ve 2 numaralı defterlerde altışar kayıt bulunurken beş defterde herhangi bir kayıt tespit edilemedi. Oransal olarak da yine 7 ve 2 numaralı siciller başı çekmektedir (sırasıyla %8,57 ve 6,67). Oran-adet toplamında ilk sırada yer alan 7 numaralı defter nispeten küçük hacimli olup içerdiği dava sayısı ortalamanın altındadır (700 civarı). Buna karşılık ondan daha fazla kayıt barındıran 3 numaralı defterde (880 kayıt) ve onunla denk sayılabilecek olan 12 ve 13 numaralı defterlerde hiçbir fetvalı kayıt bulunmuyor. Dolayısıyla sicillerin hacimleri ile fetvalı davaya rastlama ihtimali arasında doğrudan bir paralellik olduğundan söz edilemeyeceği ortaya çıkıyor.

Defter bazındaki dağılım verilerin, dönemin başı ile sonu arasında nasıl bir seyre işaret ettiğini anlayabilmek için grafikteki eğilim (trend) çizgilerine başvurmak gerekiyor. Diğer grafiklerde de yer verilen bu çizgiler gözle kestirilmesi çoğu zaman mümkün olmayan gidişatın yönünü ortaya koymaları bakımından önemli birer göstergedir. Grafik 3’teki düz çizgi defterlerdeki fetvalı dava sayılarının eğilimini; kesik çizgi ise fetvalı davaların defterlerdeki toplam kayıt sayısına oranlarının eğilimini göstermektedir. Görüldüğü gibi her iki çizgi, dönemin sonuna doğru belirgin bir düşüşe işaret ediyor. Dolayısıyla defter bazlı veriler ışığında, 16. yüzyılın başından ortalarına doğru Üsküdar mahkemesine intikal eden fetvalarda sayı yahut oran bakımından artış yaşandığını söylemek mümkün değildir. Ancak bu noktada, defterlerin her zaman ardışık tarihli

kayıtlar içermediğini göz önünde tutmak gerekir. Çünkü bir sicilin içinde kendisinden önceki ya da sonraki sıralarda yer alan başka bir defterdekiyle aynı yıllara ait kayıtlar bulunabiliyor.²⁷ O nedenle kronolojik seyir konusunda yalnız defter bazlı verileri esas almak kimi zaman yanıltıcı olabilir.

Grafik 3: Fetvalı davaların defter bazında sayısı ve oranı

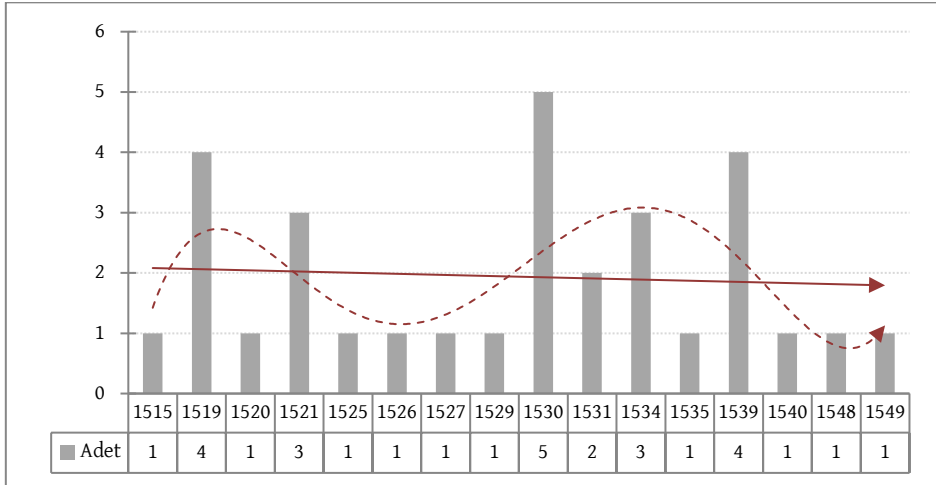
3.1.2. Yıl Bazında Dağılım

Fetvalı dava kayıtlarının kronolojik dağılımı araştırmadaki en önemli göstergelerden biridir. Çünkü fetva kurumunun genelde Osmanlı sistemindeki, özelde ise yargı teşkilatındaki etkisinde herhangi bir değişim (olumlu ya da olumsuz) meydana gelmişse bu durumun dönem içinde mahkemelere intikal eden fetva sayılarına da yansımaları beklenir. O yüzden fetvalı davaların yıllık dağılımı üzerinde ayrıntılı şekilde durmak ve farklı ölçütler kullanarak değerlendirmeler yapmak yerinde olur. Eldeki en eski İstanbul sicilinin 1513 ve sonrasına ait davaları içeriyor olması, yüzyılın başlarındaki durum hakkında fikir yürütülmesine olanak tanımıyor. 1 numaralı defterde yer alan Nisan 1515 (Rebûlevvel 921) tarihli kayıt, Üsküdar sicillerinde tespit edilebilen en eski fetvalı davadır. Sonuncusu ise 17 numaralı defterdeki Eylül 1549 (Ramazan 956) tarihli kayıttır.²⁸ Toplamda 16 yıla isabet eden fetvalı dava kaydı mevcuttur. Bu yıllar arasında da homojen bir dağılım söz konusu değildir. Pek çok yıla tarihlenen sadece bir adet fetvalı dava

²⁷ Mesela 1521 yılına ait kayıtları hem 1, hem 2, hem de 3 numaralı defterde görmek mümkündür. Benzer bir durum 5-6 ile 9-10 numaralı siciller arasında da söz konusudur (bk. Grafik 1).

²⁸ *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (956-963/1549-1556)*, haz. Orhan Gültekin, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 140.

varken 1530 senesi 5 dava ile fetvanın en yoğun olduğu yıl olarak karşımıza çıkmaktadır (bk. Grafik 4).

Grafik 4: Fetvalı davaların yıl bazında dağılımı

Yıllık dağılım grafiğindeki görünüm, kabaca otuzlu yıllarda fetvalı dava sayılarında yığılma olduğunu gösteriyor. Fakat düzenli olmayan inişli-çıkışlı bu veriler, tek başına fetvalı davaların dönem içerisinde nasıl bir seyir takip ettiğini anlama imkânı sunmuyor. Eğilim çizgilerine bakınca ilk göze çarpan husus fetvalı dava sayılarının doğrusal eğiliminin dönemin başı ile sonu arasında azalma yönünde olduğudur. Ancak burada karşımıza çıkan azalma eğilimi, defter bazlı grafikte (Grafik 3) görüldüğü kadar keskin olmayıp nispeten ılımlı bir seyre işaret ediyor. Buna rağmen her iki göstergenin ortak sonucu olarak, 16. yüzyılın ortalarına doğru Üsküdar Mahkemesine intikal eden fetva sayısında yükseliş değil düşüş yaşandığı ortaya çıkıyor.

Fetvalı dava sayılarının dönem içindeki seyrini yansıtan diğer eğilim çizgisine (kesik çizgi) bakıldığında ise oldukça anlamlı bir manzara ile karşılaşmaktayız. Çünkü fetvalı dava sayılarının eğilimindeki dalgalanma, şeyhülislamların biyografileriyle paralellik arz eden bir seyir takip ediyor. Şöyle ki, Zenbilli'nin (ö. 1526) rahatsızlandığı ve yerine naip atamak suretiyle görevini sürdürdüğü son yıllarında²⁹ fetvalı kayıt sayısı azalıyor. Buna karşılık Kemalpaşazâde'nin (ö. 1534) son yıllarında, muhtemelen onun zirveye ulaşan itibar ve nüfuzunun bir yansıması olarak, fetvalı dava sayısı üst noktalara çıkıyor. Aykırı görüşleri ve kendine has tarzı ile zaman zaman yerleşik kabuller ve

²⁹ Zenbilli Efendi, 1523'te iş göremeyecek kadar hasta olunca Kanuni Sultan Süleyman kendisinden yerine bir naip belirlemesini istemiş, o da Şeyh Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed'i tayin etmişti. Yusuf Küçükdağ, "Zenbilli Ali Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/248.

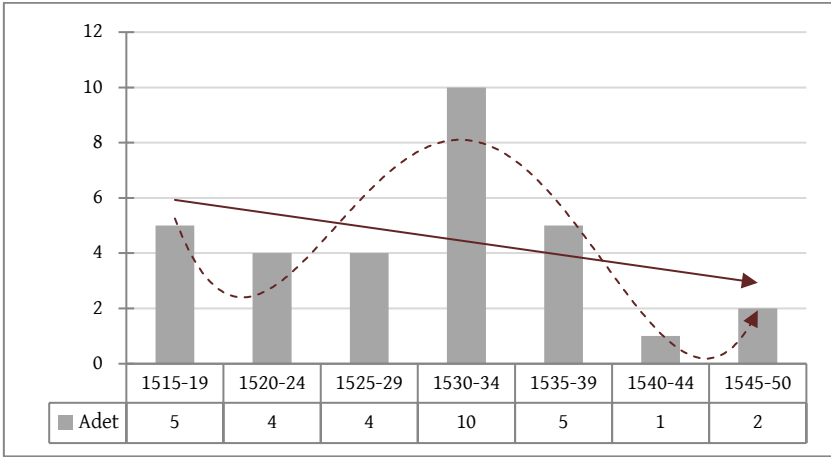
ulema ile çatışmalar yaşayan ve müftülükten azledilen ilk kişi olarak kabul edilen Çivizâde Muhyiddin'n (ö. 1547) 1539'da başlayan görev dönemiyle birlikte düşüş trendi başlıyor. Sonrasında ancak birkaç ay görev yapan Hamidî/Kadirî'nin (ö. 1548) ve yine azledilen bir diğer müftü olan Fenârizâde Muhyiddin'in (ö. 1548) dönemlerinde söz konusu düşüş devam ederek 1540'ların ortalarında dip seviyelere geriliyor. Ebussuûd Efendi'nin ilk yıllarında ise kısmi bir toparlanma görülüyor (Ayrıca bk. Grafik 5). Fakat daha sonraki durumu ayrıntılı şekilde ortaya koyabilmek için ilave çalışmalar yapılması gerekiyor.³⁰

Yıllık dağılımın ortaya koyduğu sonuçların fetvalı davaların bazı yıllardaki yığılmasından kaynaklanmış olabileceği düşünülebilir. Zira tespit edilen fetvalı dava sayısı, günümüze ulaşan defterlerin ve içerdikleri kayıtların tarihleri ile yakından ilgilidir. Belirli yıllardan günümüze daha fazla defter ve dava kaydı ulaşmışken diğerlerinden daha az gelmiş ya da hiç gelmemiş olabilir. Dolayısıyla verileri toplulaştırarak incelemek arasındaki boşluklardan kaynaklanması muhtemel sapmaları azaltarak daha isabetli sonuçlar elde edilmesini sağlayacaktır. O nedenle fetvalı dava sayılarının kronolojik dağılımını beşer ve onar yıllık dilimler halinde ele alarak analiz etmek yerinde olur. Bu bağlamda ilk olarak beş yıllık dağılım grafiğine (Grafik 5) bakıldığında, İbn Kemal'in son ve etkili yılları olan 1530-34 aralığındaki fetva yoğunluğu bu grafiğin en dikkat çeken verisi olarak görünüyor. Ayrıca otuzlu yılların ilk yarısında zirveye ulaşan ve sonrasında inişe geçerek kırklı yılların ortasında dip seviyeyi gören eğilim (kesik çizgi) bu grafikte belirginleşiyor. Bu da yukarıda müftülerin biyografileri üzerinden yapılan yorumu destekler niteliktedir. Dönemin başı ile sonu arasındaki azalma eğilimi ise burada bir kez daha kendisini göstermektedir.

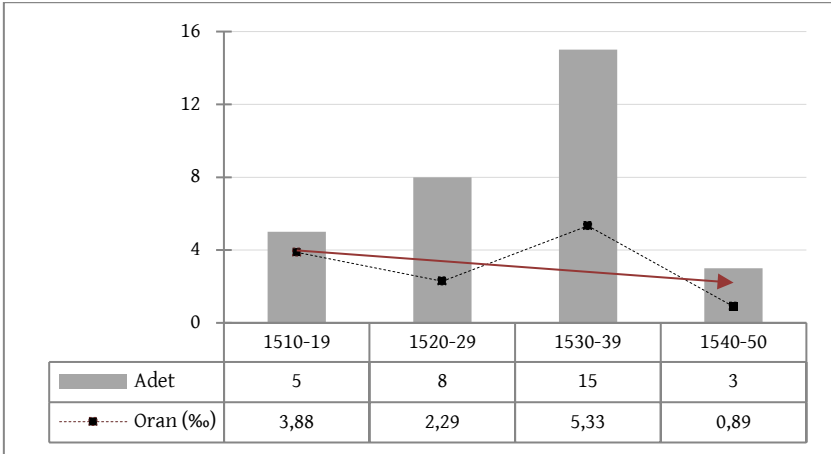
Kronolojik dağılımla ilgili son değerlendirmeler onar yıllık dilimler halinde incelenen veriler üzerinden yapılacak. Konuyla ilgili hazırlanan grafik (Grafik 6) fetvalı dava sayılarında otuzlu yıllara doğru kademeli bir artışı ve akabindeki dramatik azalışı net biçimde göz önüne sermektedir. Öncekilerden farklı olarak bu grafikte, fetvalı dava sayılarının yanı sıra bunların on yıllardaki toplam dava miktarına oranına da yer verildi. Bu bağlamda, incelenen toplam 10960 kayıttan 1290 tanesinin 1510'lu yıllara; 3500 tanesinin 1520'li yıllara; 2815 tanesinin 1530'lu yıllara; 3355 tanesinin ise 1540'lı yıllara ait olduğu tespit edildi. Fetvalı davaların sayısı ise sırasıyla 5, 8, 15 ve 3'tür. Bu

³⁰ Bu tür bir çalışmada Faika Çelik, 1547-51 yıllarına ait 15 numaralı Üsküdar sicilindeki toplam 2212 kayıt arasında yalnız bir adet fetva kaydı bulunduğunu tespit etmiştir. Bu veriyi de göz önüne aldığımızda Ebussuûd Efendi dönemindeki fetvalı dava oranının çok daha düşük olduğunu söylemek mümkün. Bk. Faika Çelik, "An Analysis On The Operations And Functions Of A Shari'ah Court: The Case Of Ottoman Üsküdar (1547-1551)", *İlahiyat Studies* 11/2 (2020), 206.

verilerden hareketle hesaplanan oranlar, yukarıda sözü edilen nedenlerle, nominal miktarların yol açabileceği yanlışları kontrol etme imkânı veren alternatif bir gösterge elde edilmesini sağlamaktadır. Nitekim yirmili yıllarda fetvalı dava sayısı adet bazında artış kaydetmiş görünüyor. Oysa oransal anlamda, tam tersine onlu yılların bir hayli gerisinde kalmaktadır. Grafikten anlaşılacağı üzere, fetvalı davaların sayısı gibi oranı da otuzlu yıllarda zirveye çıkmış, kırklı yıllarda en düşük seviyeye gerilemiştir. İnişli-çıkışlı oranların eğilim (trend) çizgisi de önceki grafiklerde elde edilen sonuçları teyit eder şekilde, dönemin başından sonuna doğru azalma yaşandığını ortaya koyuyor.

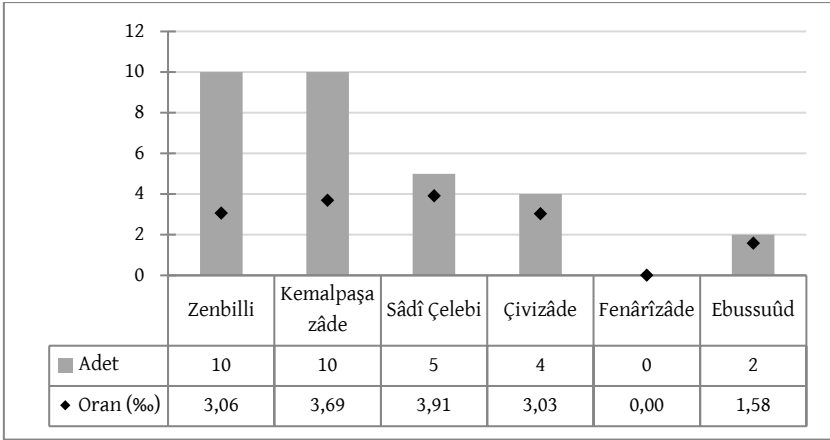
Grafik 5: Fetvalı davaların beşer yıllık dağılımı

Grafik 6: Fetvalı davaların on yıllara dağılımı

3.1.3. Müftü (Şeyhülislam) Bazında Dağılım

16. yüzyıl itibarıyla fetva kurumunun öne çıkarak, kazânın şeyhülislama bağlanmasıyla sonuçlanan bir yükseliş yoluna girdiğinden söz edilmişti. Bu gelişme birçok farklı sebepten kaynaklanmıştır. Dönemin müftülerinin şahsi imajları ve karizmaları da bunlar arasında yer alıyor. Nitekim Kemalpaşazâde ve Ebussuûd'un etkisi, sonraki asırlarda da devam etmiştir. Dolayısıyla müftülerin bireysel özelliklerinin, fetva sunma geleneğinde bir karşılığının olup olmadığını anlamaya çalışmak yerinde olur. Bu amaçla hazırlanan grafiğe (Grafik 7) bakıldığında, en fazla fetvalı dava kaydının Zenbilli ve Kemalpaşazâde dönemlerine ait olduğu görülüyor. Dikkat çeken bir husus da üç yıla yakın görev yapan Fenârizâde dönemine ait herhangi bir fetvalı dava kaydına rastlanmamasıdır. Oysa Grafik 2'de belirtildiği üzere, görev yılı başına düşen kayıt sayısında Fenârizâde ilk sırada yer almaktadır (yıl başına 379 dava).

Grafik 7: Müftü dönemlerine göre fetvalı dava sayısı ve oranı

Daha önce sadece fetva sayılarına bakmanın yanıltıcı olabileceği, bu sebeple oranları da göz önünde bulundurmak gerektiğine dikkat çekilmişti. Grafik 2'de gösterilen, her müftünün dönemine ait toplam dava sayıları ile Grafik 7'de yer alan fetvalı dava sayıları üzerinden ulaşılan oranlar yine aynı grafikte verilmiştir. Görüldüğü gibi İbn Kemal zamanında yakalanan yüksek oran Sâdî Çelebi döneminde yatay sayılabilecek bir düzeyde seyretmiş, Çivizâde ile azalmaya başlayarak Fenârizâde döneminde sıfırlanmıştır. Ebussuûd Efendi döneminde ise yeniden artışa geçmiştir. Bu veriler şeyhülislamlığın ve fetvanın yargı (kazâ) teşkilatı üzerindeki hukuki tesirinin, görevi deruhte etmekte olan müftülerin bireysel otoriteleri ile paralellik arz ettiğini şüpheye yer bırakmayacak netlikte ortaya koymaktadır.

Zenbilli Efendi, erken bir zaman diliminde görev yapmasına ve incelenen dava kayıtları içerisinde onun görev yıllarına tarihlenenler nispeten daha az olmasına rağmen (yıl başına 248 dava) dönemindeki fetvalı dava oranı (%3,06) yüzyılın ilk yarısındaki genel oranın (%2,83) üzerindedir. Bu veri şeyhülislamlığın Zenbilli Ali Efendi döneminde hatırı sayılır bir etkinliğe ulaşmış olduğu yönündeki yaygın kabulü teyit eden bir gösterge olarak değerlendirilebilir. Aksi halde, zikredilen nedenlerden dolayı, bu oranın daha düşük olması beklenebilirdi. İbn Kemal ise çok yönlü kişiliği; entelektüel ve bürokratik kapasitesinin yüksekliği ve bunların neticesi olan kitap ve fetvaları nedeniyle ilmi bir otorite olarak görüldüğü için büyük prestij sahibiydi. Pedagojik açıdan geç sayılabilecek bir yaşta askeri sınıftan ilmiyeye intikal etmesine rağmen üç dilde kalem oynatan, tarihten edebiyata, fıkıhtan tefsire, felsefeden usule her alanda eser veren biriydi. Başarılı bir bürokrat olarak Karaman tahririnde ve Memlûk sisteminin Osmanlı'ya entegrasyonunda aktif görev almıştı. Molla Kâbız'ın fikirlerini boşa çıkararak idamına giden yolu açmıştı. Kendisinden sonrakiler ilmi vukûfiyeti nedeniyle onu engin bir denize benzetmiş; klasik Osmanlı düşüncesindeki etkisinden dolayı “muallim-i evvel” olarak nitelemişti.³¹ İlmi birikiminin yanı sıra siyasi konularda da fikirlerine başvuru bir danışma mercii gibi görülüyordu.³² Haliyle hem siyasi aktörler hem de ilim muhitleri üzerinde yadsınamaz bir otorite haline gelmişti. Onun bireysel karizmasının, temsil ettiği makamın prestijini ve nüfuzunu fazlasıyla arttırdığını düşünmek yerinde bir çıkarım olur.

Bu parametrenin ortaya koyduğu en beklenmedik sonuçlardan biri Sâdî Çelebi dönemindeki fetvalı dava oranının yüksekliğidir. Bu oran, bilinirliği ve etkisi ona nispetle bir hayli fazla olan selefinin zamanındakinin bile az da olsa üzerindedir. Daha doğrusu 16. yüzyılın ilk yarısındaki fetvalı dava oranı Sâdî Çelebi döneminde zirveye çıkmıştır. Bu durum İbn Kemal döneminde fetvanın ve müftünün eriştiği yüksek etkinliğin rüzgârının devamı şeklinde yorumlanabilir. Fakat beş yıl gibi bir süreyi yalnız bununla izah etmek çok da isabetli olmasa gerektir. Bu noktada asıl belirleyici etkenin onun şahsi nitelikleri ve karizması olduğunu söylemek zor değil. Çünkü biyografi yazarları kendisinden örnek yaşantısı olan titiz bir müderris, iyi bir şair, dirayetli bir kadı ve telif sahibi

³¹ Mehmed Mecdî, *Tercüme-i Şakâik-i Nûmâniye* (İstanbul: 1852), 381-382; Şerafettin Turan, “Kemalpaşazâde”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/238; Çağlar Saygan, *Kemâlpâşâzâde'nin Tevârîh-i Al-i Osmân Adlı Eserinin VI. Defterinin Transkripsiyonu* (Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YLT, 2020), 2-13.

³² Örneğin Lütüfi Paşa (970/1563) Yavuz Sultan Selim ile İbn Kemal arasında geçen, denizcilik ve donanma konulu bir diyalogu aktarırken onun meseleye dair isabetli değerlendirmelerinden bahseder. Bk. Ahmet Uğur, “Âsafnâme-i Vezir Lütfî Paşa”, *Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4 (1980), 249-250.

bir yazar olarak övgüyle bahsediyor.³³ Anadolu ve Rumeli kazaskeri dururken İbn Kemal'in yerine İstanbul müftülüğüne onun atanması da bu vasıflarının neticesi olarak değerlendirilebilir.

Ötuzların sonunda Çivizâde'nin göreve gelmesini izleyen yıllarda fetva kurumu ile yönetim arasında birtakım uyumsuzluklar yaşandığı bilinmektedir. Şakâik'e bir zeyil yazan Manık/Hısım Ali (ö. 1584) fetva makamının Sâdî Çelebi'den sonra *çalkantı* içine düşerek *elden ele dolaştığını* ve Ebussuûd Efendi'yle birlikte istikrara kavuştuğunu yazar.³⁴ Nitekim 1539'dan Ebussuûd'un 1545'te göreve gelmesine kadar geçen kısa sürede 3 ayrı şeyhülislam görev yaptı. Üstelik bunların tamamı görevinden ya ayrıldı ya da alındı. Bu durum müftülüğün ülkedeki (en azından Üsküdar'daki) etkinliğinde bir sarılma ve prestij kaybına yol açmışa benziyor. Çünkü sözü edilen istikrarsızlık ve prestij kaybı fetvalı dava sayılarına da olduğu gibi yansımıştır. İlgili grafikte de görüldüğü gibi (bk. Grafik 7) Çivizâde döneminde fetvalı dava oranları düşmeye başlamıştır. Hamidî ve Fenârizâde dönemine ait herhangi bir fetvalı kayda rastlanmamasının sebebini isabetli şekilde ortaya koymamıza yetecek kesinlikte bir bilgiye sahip değiliz. Ancak belirleyici unsurun, müftülerin ilmi yetkinlikleri; en azından ilmi yetkinlikleri konusunda dönemin toplumunda oluşan algı ve imaj olması muhtemeldir. Çivizâde Efendi sivri çıkışları ve aykırı görüşleri sebebiyle yönetimle takışsa da onun ilmi yeterliği konusunda kaynaklarda sitayışkâr ifadeler yer alıyor.³⁵ Fakat ardışık iki halefi için aynı şeyi söylemek zordur. Kadirî Efendi ile Fenârizâde Muhyiddin Efendi kazasker oldukları dönemde Molla Kâbız'ı yargılamada başarısız olmuşlardı. Fenârizâde, ilmi bakımdan temayüz ederek değil Fenârî ailesine tanınan imtiyaz yoluyla kariyer basamaklarında ilerlemişti.³⁶ İbn Kemal'le giriştiği *hüccet polemiğinde* altta kalmıştı.³⁷ Haliyle bu ve benzeri olgular, iki ismin yetkinlikleri hususunda İstanbul'daki ilim muhitleri ve halk arasında kuşkulu bir kanaat meydana getirmiş gibi görünüyor. Çizdiği idareyle uyumlu profil sayesinde onlarca yıl görevde kalacak olan Ebussuûd Efendi'nin iş başına gelmesiyle kurumun yeniden istikrara kavuşarak eski prestijini geri kazanmaya başladığı söylenebilir.

³³ Mecdî, *Tercüme-i Şakâik-i Nûmâniye*, 444; Mehmet İpşirli - Ziya Demir, "Sâdî Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/404.

³⁴ Ali b. Bâlî, *el-İkdu'l-Manzûm fî Zikri Efâzlı'r-Rûm* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 464-465.

³⁵ Osman Cengiz, *16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları: Çivizâde - Ebussuûd - Birgivi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 64; Mehmet İpşirli, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/348.

³⁶ Mehmet İpşirli, "Fenârizâde Muhyiddin Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/340.

³⁷ Mehmet Gel, "Kanûni Devrinde 'Müfti' ile Rumeli Kazaskeri Arasında Bir 'Hüccet-i Şer'iyeye' İhtilafı Yahut Kemalpaşazâde-Fenârizâde Hesaplaşması", *Osmanlı Araştırmaları* 42 (2013), 71-72.

Çünkü fetvalı dava kayıtları onun döneminde tekrar karşımıza çıkmaya başlamaktadır. Ancak yine de incelemeye konu olan beş yıllık görev süresindeki fetvalı dava oranı (%0,58) en yakın selefinin yarısı kadardır.

3.2. Fetvanın Kayıtlarda Yer Alış Biçimi

Döneme ait kadı sicillerinde fetvaya birkaç farklı şekilde yer verilmektedir. En sık rastlanan yöntem, hâlihazırda görülmekte olan davanın süreç ya da karar bölümü kaleme alınırken, taraflardan birinin mahkemeye fetva sunduğunu ifade etmek şeklindedir. Bu bazen, yargılamayı gerçekleştiren hâkimin (ya da kâtibin) ağzından, üçüncü şahıs kipleri içeren lafızlarla gerçekleştirilir. *Fetva(sı/ları) olmak; fetva ibrâz/îrad etmek*³⁸; *el(ler)inde fetva(sı/ları) olmak*³⁹; *fetva getirmek*⁴⁰ gibi kalıplar bunların başlıcalarıdır. Bazen de taraflardan birinin mahkemede beyanı kendi ağzından aktararak, birinci şahıs kipleriyle oluşturulan *elimde fetva, elimde fetvam*⁴¹, *fetvam var*⁴² gibi ibareler tercih edilir. Az da olsa, kişilerin iddia ettikleri şeyi *fetva icabı talep*⁴³ ettiğini belirten kalıplar görmek de mümkündür. Kimi kayıtlarda ise yukarıda belirtilen ifadelere, fetvayı vermiş olan müftüyü tanımlayıcı kelimeler de eklenmiştir. “...Mevlâna Sâdî Efendi'den fetva ibrâz eyleyip...”⁴⁴; “...Ali Çelebi Efendi'nin mezkûrun ellerinde olan fetvası mücebince...”⁴⁵ şeklindeki ifadeler bu türe örnek olarak zikredilebilir.

Fetvalı davaların bazılarında, yargılama sürecine nasıl dâhil olduğuna değinmeksizsin yalnızca karar bölümünde fetvaya atıfta bulunulur. Bu tür kayıtlarda da genellikle müftünün unvanı, adı ve fetva içeriği gibi hususlara yer verilmektedir. Şubat 1530 tarihli bir kaydın karar bölümündeki “...bu minvâl-i meşrûh üzere müftüyüzamân a'lem-u ulemâi'l-mütebahhirîn Mevlânâ Ahmed fetvası fehvâsıyla âmil olunup...”⁴⁶ cümlesi bu türden bir örnektir. Fakat bazı kayıtlarda sadece *fetva* kelimesiyle iktifa

³⁸ “...mukataa(yı) fesh ederim diye fetvâ ibraz eyleyip...” Bk. *Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (945-947)*, İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi/11, 7a-4.

³⁹ “...mezbûr Sinan Halife'nin elinde olan fetva-yı şer'îf mücebince...” Bk. *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (940-942/1534-1536)*, haz. Kenan Yıldız (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 144.

⁴⁰ “...fetvayü'ş-şer'îf getirip mecrûh olmak taksîrâtdır dedikde...” Bk. *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil (953-955/1546-1549)*, haz. Nuray Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 260.

⁴¹ “...Elimde fetvâm vardır dedikten sonra...” Bk. *Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (945-947)*, 33b-1.

⁴² “...hâliyâ fetvam var Memi nâm kimesneyi cerh eylemek için deyicek...” Bk. *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (940-942/1534-1536)*, 122.

⁴³ “...müteveffâ kardeşimin bazı esbâbi ve mülhâkı olub ber-mücebe-i hükm ve fetvâ-yı münife talep eylerim dedikde...” Bk. *Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (936-938)*, İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi/7, 7a-2.

⁴⁴ *Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (945-947)*, 10a-1.

⁴⁵ *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (919-927/1513-1521)*, haz. Bilgin Aydın – Ekrem Tak, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 353.

⁴⁶ *Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (934-936)*, İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi/6, 141a-2.

edilerek müftü ya da fetva içeriğine dair herhangi bir ifadeye yer verilmez. Örneğin Aralık 1519 (Zilhicce 925) tarihli bir dava kaydında “...ba‘de’t-tezkiye fetva mücebince on beş yıllık dava mesmû‘ olmadığı...”⁴⁷ ibaresi bulunmaktadır. Öncesinde ya da sonrasında fetvanın mahkemeye intikaline, müftüsüne ya da içeriğine dair herhangi bir karine olmadığı için buradaki fetva ile neyin kastedildiğini tam manasıyla anlamak mümkün değildir. Söz konusu ifade bir müftü tarafından kâğıda yazılan ve mahkemeye intikal ettirilen bir fetva olarak yorumlanabilir. Diğer yandan, konuyla ilgili daha önce verilmiş ve kanonik hale gelmiş (müfta bih) hukuki-dini normların dile getirilişi olarak da kabul edilebilir. Zira 15 yıllık kimi davaların zamanaşımına uğradığı ve kadılar tarafından bu tür davaların görülmemesi gerektiği, döneme ait birçok fetvada ve padişah hükmünde yer almaktadır.⁴⁸ Ancak bu tür muğlak ifadeler barındıran kayıtların sayısı diğerlerine nispetle oldukça azdır (toplam 2 dava, %6,5).

Bazı örneklerde ise fetvadan geçmişe dönük atıflar halinde bahsedilmektedir. Bu tür davalarda fetva, mevcut oturumda değil davanın daha önceki safhalarında sürece dâhil olmuştur. Örneğin iki komşu arasında cereyan eden Aralık 1526 (Rebiülevvel 933) tarihli bir davada, taraflardan biri savunmasında şu ifadelere yer vermiştir: “...sâbikan kadı gelüb fetva ile bana hükmeyledi...”⁴⁹. Çalışmada böyle olan kayıtlar da fetvalı dava olarak değerlendirilip istatistiklere dâhil edilmiştir.

3.3. Fetvanın Mahkemeye İntikali

Fetvanın yargılama sürecine dâhil olmasını sağlayan başlıca iki sebepten söz edilebilir. Bunlardan ilki taraflardan birinin mahkemeye fetva getirmesidir. Önceki bölümde kısmen değinildiği gibi fetvanın yargı sürecine dâhil olmasını sağlayan başlıca sebep, davanın taraflarından birinin mahkemeye fetva sunmasıdır. Doğal olarak kişiler mahkemede kendi savlarını destekleyecek argümanlara ihtiyaç duyarlar. Nitekim toplam 21 davada (%68) fetvanın, taraflardan biri marifetiyle mahkemeye getirildiğini görüyoruz. Daha ayrıntılı belirtmek gerekirse 31 fetvalı davadan 18’inde (%58) mahkemeye fetva getiren kişinin davacı (müddei) taraf olduğu sarahaten kayda geçirilmiştir. Ayrıca fetvaya müracaat edenin belirtilmediği kayıtlardan 4 tanesinde, fetvanın davacı tarafın lehine sonuç doğurduğundan yola çıkarak bu fetvaların da davacı tarafça getirildiğini varsayabiliriz. Bu durumda oran %71’e kadar çıkmaktadır. Buna karşın savunma tarafının (davalı) fetvaya başvurduğu açıkça belirtilen kayıt sayısı sadece 3 olup

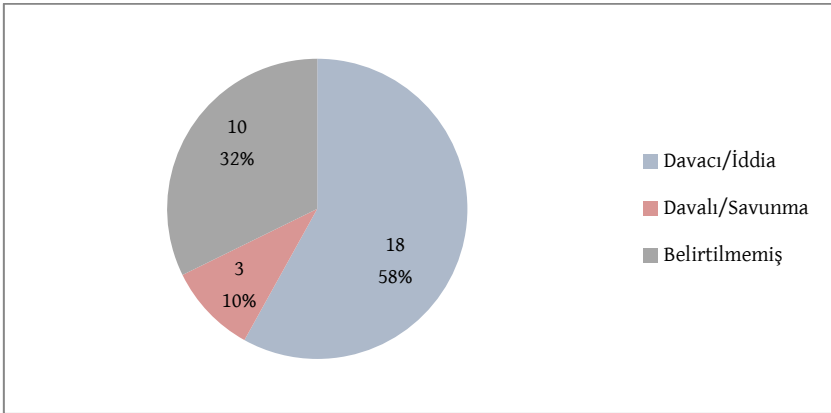
⁴⁷ *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (924-927/1518-1521)*, haz. Rifat Günalan vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 197.

⁴⁸ Ahmet Akgündüz, “İslâm ve Osmanlı Hukukunda Müruruzaman”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/1 (1988), 54.

⁴⁹ *Üsküdar Şer‘iye Sicil Defteri (931-935)*, İstanbul Müftülüğü Şer‘iye Sicilleri Arşivi/4, 50a-1.

toplam miktar içindeki oranı %10 kadardır (bk. Grafik 8). Üstelik yukarıdaki gibi, savunma tarafı lehine yorumlanabilecek başka bir kayıt da mevcut değildir. Davanın, özü itibarıyla bir hakkın talebinden ibaret olduğu göz önüne alındığında iddia makamında olan tarafın fetvaya daha sık müracaat etmesini makul karşılamak gerekir.

İkincisi ise hâkimin fetvaya müracaat etmesidir. Literatürde kadıların kimi konularda müftülerin fetvalarına başvurduğu şeklinde bir bilgi yer almaktadır.⁵⁰ Ancak incelenen sicillerde bunu açıkça gösteren bir dava kaydına tesadüf edilemedi. Ne var ki bu manada yorumlanabilecek örneklerin varlığı da göz ardı edilmemelidir. Örneğin Nisan 1515 tarihli bir kayıtta “...icâre fesh olur deyü müftîden fetva getirildikde...”⁵¹ ifadesi yer almaktadır. Burada fetvanın taraflardan herhangi biriyle ilişkilendirilmemesi ve cümlede edilgen bir kipin tercih edilmiş olması, müftüye müracaat eden kişinin bizzat kadı olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Fetvanın kim tarafından mahkemeye intikal ettirildiği belirtilmeyen diğer kayıtların bazılarında da fetvanın, kadının müftüye müracaatı neticesinde sürece dâhil edildiğini kabul edebiliriz. Bu yorum aynı zamanda birbirine çok yakın tarihli kayıtların bazısında fetva getiren kişi açıkça belirtilirken diğer bazısında buna neden değinilmediğini de izah etmemize yardımcı olabilir. Örneğin 1530 yılının Şubat-Ekim ayları arasına ait beş adet fetvalı davadan ikisinde fetva getiren kişinin davacı taraf olduğu belirtilmişken diğer üçünde bundan bahsedilmemiştir. Şayet bu husus kadı veya kâtibin kaydı oluştururken seçtiği lafızlar konusundaki tercihlerinden kaynaklanan tesadüfi bir durum değilse, bu fetvaları yargı sürecine dâhil eden kişinin taraflardan biri olmadığını düşünmek pekâlâ mümkündür.

Grafik 8: Fetvayı mahkemeye getiren taraf

⁵⁰ Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 375; Fethi Gedikli, “Osmanlı Mahkemesinde Fetva Kullanımı ve Fetva-Kazâ İlişkisi”, *Osmanlı Hukukunda Fetva*, haz. Süleyman Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 204.

⁵¹ *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (919-927/1513-1521)*, 181.

3.4. Fetva-Dava Uygunluğunun Tespiti

Klasik bir Osmanlı fetvası, farazi şahıslar etrafında kurgulanan temsili bir olay örgüsü ya da durumun dini hükmünü beyan edecek tarzda kaleme alınır.⁵² Dolayısıyla hâkimin, kararını fetvayla ilişkilendirmeden önce fetvadaki durumun veya olay örgüsünün dava konusu olanla örtüşüp örtüşmediğini doğru tespit etmesi gerekiyordu. Fetvalı dava kayıtlarının bazılarında bu eşleştirmenin yapıldığına işaret eden ibareler bulunmaktadır. Bunların bazıları genel içerikli olup ayrıntıya girmeden fetvanın davaya uygun bulunduğunu dile getirir. “...vâkâ dediği gibi cevâb buyrulduğu sebebeden...”⁵³, “...mefhûm-ı fetva davasına muvâfık olacak...”⁵⁴ gibi ifadeler böyledir. Mart 1539 (Şevval 945) tarihli bir kayıta geçen “...fetva ibrâz eyleyip ve sulh dahi misâl üzerine olmuş olacak...”⁵⁵ şeklindeki cümle ise gerçekleştirilmiş olan bu eşleştirmeyi tafsilatlı biçimde ortaya koyuyor. Zira kayıta kadının, yaptığı değerlendirme neticesinde fetvadaki temsili durum (misâl) ile görülmekte olan davadaki olayın (sulh) birbiriyle uyumlu olduğu kanaatine vardığı açıkça dile getirilmektedir.

3.5. Kararın Fetvayla İlişkilendirilmesi

Fetvanın yargı (kaza) teşkilatındaki etkisini ortaya koyacak olan temel göstergelerden biri de kadıların mahkemeye intikal eden fetvaları, kararlarında ne denli göz önünde bulundurduğudur. Ayrıca kadıların fetvaya yaklaşımındaki herhangi bir farklılaşma, dönem içerisinde müftülüğün yargı üzerindeki nüfuzunda yaşanması muhtemel değişimin de aynası olacaktır. Bu çerçevede verilere baktığımızda, 1515 ila 1549 arası yıllara tarihlenen davaların tümünde yargılamanın fetvayı sunan taraf lehine sonuçlandığı görülüyor. Bir başka ifadeyle, 31 fetvalı davanın tamamında hâkimler fetvaya uygun şekilde karar vermiştir. Zaman, müftü ya da dava konusu gibi değişkenler bu noktada bir farklılaşmaya yol açmamıştır. Mevcut durumda ya fetvanın, davayı karara bağlarken kadının dikkate almak mecburiyetinde bulunduğu bir hukuki argüman ve norm kaynağı olduğunu kabul edebilir ya da kadının kararıyla örtüşmeyen fetvaların kayda geçirilmediğini varsayabiliriz. İkincinin aksine ilk ihtimal somut bulgulara dayandığı için tercihe değer görülüyor. İslam yargılama hukuku teorisinde kadıların yargılama esnasında fıkıh bilgisine güvendiği kimselerle istişare etmesi tavsiye edilmektedir. Fakat bu tavsiyelerin kadıyı bağlayıcı yönü bulunmaz. Nihai noktada karar verirken

⁵² Heyd, “Osmanlı’da Fetva Müessesesi”, 295.

⁵³ *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (924-927/1518-1521)*, 149.

⁵⁴ *Üsküdar Şer’iye Sicil Defteri (945-947)*, 50a-4.

⁵⁵ *Üsküdar Şer’iye Sicil Defteri (945-947)*, 10a-1.

kendi kanaatleri doğrultusunda hareket etmesi gerekmektedir.⁵⁶ Ancak İbn Kemal'in müftü fetvasının hâkimleri bağlayıcı olduğuna dair fetvaları bulunmaktadır.⁵⁷ O nedenle dönemin hâkimleri için fetvayı dikkate alma hususu kişisel bir tercihin ötesine geçip bir zorunluluğa dönüşmüş olabilir.

Öte yandan hayat hikayelerinden anlaşıldığı kadarıyla dönemin İstanbul müftüleri bir günde yüzlerce fetva verebilecek kadar yoğun talep görmekteydi.⁵⁸ Hal böyleyken yarım yüzyıla yakın bir zaman diliminde Üsküdar mahkemesine yalnızca otuz civarı fetvanın gelmiş olabileceğini düşünmek pek akla yatkın görünmüyor. Karanlıkta kalan bir diğer nokta 1513 öncesi dönemde fetvanın yargıdaki etkisinin düzeyidir. Bu tarihten daha eskiye ait bir İstanbul siciline sahip olmadığımızı göre şu iki ihtimalden birini tercih etmek zorundayız: Geriye dönük bir projeksiyonla meseleyi ele alıp başından beri Osmanlı yargısında müftü fetvalarının belirleyici olduğunu ve kadıların fetvaya aykırı karar vermekten kaçındığını kabul edebiliriz. Ya da literatürde İstanbul müftülüğünü şeyhülislamlık makamına dönüştüren sürecin başlamasında Zenbilli'ye atfedilen rolü⁵⁹ esas alarak, fetva kurumunun anılan etkinliğe 1513'ün hemen öncesinde ve onun döneminde erişmiş olduğunu varsayabiliriz.

Davaların karar bölümünde fetvanın kararla ilişkilendirilme tarzı ve bunun ifade ediliş biçiminden de kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Kadıların ve/veya sicili kaleme alan kâtiplerin bu hususlara, çoğunlukla davanın sonuç ve gerekçe kısmında (bu da genelde dava kaydının son kısmı, tarih bölümünün hemen öncesidir) değindikleri görülmektedir. 31 fetvalı davanın 29 tanesinin (%93,5) gerekçesinde fetvaya atıfta bulunulmuştur. Bu rakamlar, kadıların fetvayı dikkate aldıklarını kayıt altına alma gereği hissettiklerini gösteriyor. Bu ise dönemin hukuk düşüncesinde ve ilmiye mensupları (özelde kadılar) nezdinde fetvanın belirli bir ağırlığı bulunduğunun başka bir işaretidir. Benzer bir yaklaşımın halk arasında da yaygın olduğu yönünde bulgular mevcuttur. Örneğin Mart 1527 (Cemaziyülahır 933) tarihli bir davada, davalı konumdaki Elif adlı kadının, savunması esnasında hasmının mahkemeye sunduğu fetvayı kastederek “fetvayı kabul eyledim ama” dedikten sonra gerçekte durumun fetvada belirtilenden farklı

⁵⁶ Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 9/111, 127.

⁵⁷ Örneğin bir fetvası şöyledir: “Mesele: Müftü-yi zamânın fetva-yı şer'isini tutmayan kâdiya ne lazım olur? Cevap: Azle müstahak olur.” Bk. İbn Kemal, *Fetâva* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 3369), 64a.

⁵⁸ Bazı müftülerin bir günde yüzlerce, İbn Kemal'in bin, Ebussuûd Efendi'nin ise 1412 fetva verdiği söylenir. Bk. Meşîhat, *İlmiye Salnâmesi*, 377; Heyd, “Osmanlı'da Fetva Müessesesi”, 302.

⁵⁹ Konuyla ilgili bk. Meşîhat, *İlmiye Salnâmesi*, 343; İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, 48.

olduğunu izaha çalıştığı görülüyor.⁶⁰ Bu sözler, yalnız ilmiye mensuplarının değil halkın da müftü fetvasına kayıtsız kalmak ya da fetvayı gelişigüzel sebeplerle reddetmek gibi bir eylemden titizlikle kaçındıklarını ortaya koyuyor.

Karar ve gerekçe çerçevesinde fetvaya göndermede bulunurken tercih edilen ifade biçimlerinin genelini, verilen kararın *fetva gereği* olduğunu belirtenler oluşturuyor. Bunlar da çoğunlukla “...fetva icâbı...” ya da “ber müceb-i fetva...” şeklindeki kalıplardan biri kullanılarak kaleme alınmıştır. Böyle olanların oranı %51,6’dır. Bunların dışında *fetvayla amel* edilerek (%9,7) veya *fetva bulunduğu için* (%12,9) kararın o şekilde verildiğini dile getiren örneklere de sicillerde rastlamak mümkündür.

3.6. Fetvalı Dava Konuları

İslam hukukunun hayatın her alanındaki insan davranışını kuşatıcı yaklaşımı fetvalarda geniş bir konu yelpazesi ortaya çıkmasına yol açmıştır. Literatürde en basit temizlik kurallarından en karmaşık mali anlaşmazlıklara kadar her türlü meseleye ilişkin bir fetvaya tesadüf etmek mümkündür. Ancak yargılamanın (kazânın) kapsamı düşünülüğünde mahkemeye intikal eden fetvalar açısından anılan yelpazeyi biraz daraltmak gerekiyor. Çünkü İslam hukukunun ana bölümlerinden olan ibadetler (öşür gibi zekatla alakalı bazı istisnalar dışında) yargılamaya konu edilmez. Nitekim Üsküdar mahkemesinde görülen fetvalı davalar arasında ibadetlerle ilgili herhangi bir kayıt mevcut değildir. İbadetlerden farklı olarak sicillerde sıkça karşılaşılan aile hukuku (nikah, talak, nafaka vs.) kapsamındaki davalar arasında da fetvaya müracaat edilen herhangi bir örnek yoktur. Benzer şekilde İslam ceza hukukunun temel ceza türleri olan *had*, *kıyas* ve *diyette* sonuçlanan bir fetvalı dava da bulunmuyor. Yalnız bir dava komşusuna zarar veren davalının tazirle tecziyesini öngörmektedir. Buna mukabil mala karşı işlenen suçlara ilişkin davalar önemli miktarda olup kabaca fetvalı davaların 1/4’ünü oluşturmaktadır. Bu çeşit davalar genellikle zararın tazmini ile sonuçlanmıştır.

Fetvalı davaların çoğunluğunu eşya ve borçlar hukukuyla ilgili olanlar teşkil ediyor. Karma nitelikli davalar hesaba katıldığında bunların oranı %60’ın üzerine çıkabilmektedir. Mülkiyet, kiralama, rehin ve kefalet davaları bu türün en belirgin örnekleridir. Toplam üç kayıt yargılama hukukuna ilişkindir. Davaların zamanaşımı süresi, şahitlik ehliyetine yönelik itiraz (cerh), *ikrah* (korkutma) ile gerçekleşen *ikrarın* (itirafın) geçersizliği gibi konular bu kapsamda değerlendirilmiştir. Sahibi bilinmeyen ya da sahibinin uzun süre ilgilenmediği emanet hayvanların satılmasına yönelik izinlere ilişkin kayıtlar da dikkate değer bir diğer dava türüdür. Üç kayıttaki fetvalar bu konularla ilişkilidir. Fetvalı davalar arasında vakıflara dair olanların çokluğu özellikle dikkat

⁶⁰ Üsküdar Şer’iye Sicil Defteri (931-935), 72a-1.

çekmektedir. Yedi adet dava bir şekilde vakıflarla alakalıdır. Vakıf tescili; vakıf mallarının kullanılması, kiralanması, satışı; vakıfla ilgili görevin ifası gibi konular bu kapsamdadır. Örneğin 931/1525 tarihli bir dava, yıkılmaya yüz tutmuş (*harâba müteveccih*) vakıf evinin satışına izin verildiğini bildirmektedir.⁶¹ 946/1539 tarihli bir başkası ise vakfın *câbîsinin* (vergi ve kiralari toplamakla görevli kimse) görevini ifa edip etmediği yönündeki anlaşmazlığı karara bağlamaktadır.⁶²

Sonuç

Günümüze ulaşan mahkeme kayıtları, Osmanlı hukuk sisteminin teori, bileşen ve kurumlar bakımından klasik yapısına kavuştuğu 16. yüzyılın ilk yarısında, ilmiye sınıfının iki görev alanı (fetva-kazâ/yargı) arasındaki ilişkiyi anlamamıza yardımcı olan zengin bulgular barındırmaktadır. Bu dönemde İstanbul müftüsünün şahsında temsil edilen merkezî fetva kurumunun nüfuz alanını genişletip devlet örgütünde ve resmî belgelerde daha görünür hale gelmesinin yansıması olarak müftü fetvaları kadı sicillerinde de yer almaya başlamıştır. Osmanlı başkentinin yanı başındaki Üsküdar mahkemesine ait defterlerde tespit edilen sınırlı sayıdaki *fetvalı dava* kaydına, doğası gereği soyut nitelikli olan söz konusu nüfuzu bir yönden de olsa ölçmeyi mümkün kılan somut kanıtlar nazarıyla bakmak mümkündür. Çünkü mahkemeye intikal eden fetvaların miktarına yanı sıra kadıların yargılama esnasında ve karar aşamasında fetvaları ne denli göz önünde bulundurduğuna, fetva kurumunun hukuk sistemi içerisindeki yerini daha isabetli biçimde tespit etmemizi sağlayan birer ölçüt olarak yaklaşılabilir.

Bu çerçevede; Üsküdar sicillerinden elde edilen veriler, fetvalı dava miktarı ve oranının dönemin başından sonuna doğru azalma yönünde eğilim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla fetva kurumunun dönem boyunca gücünü ve etkinliğini artırdığı yönündeki varsayımın -en azından yargı teşkilatı açısından- aksi bir tablo ile karşılaşmaktayız. Her ne kadar mahkemeye intikal etmiş olan fetvaların yargı kararlarına etkisinde bir farklılık yaşanmamışsa da sayıların aşağı yönlü seyri, bir nüfuz artışından bahsetmeyi imkânsız hale getiriyor. Özellikle 1540 sonrasındaki düşüş, o tarihlerde Osmanlı siyaset ve hukuk düşüncesinde yaşanan ve bugüne dek üstünde durulmamış bir değişimin yansıması olarak kabul edilebilir. Şayet böyle bir değişim meydana gelmişse bunun müftülük (ve tabii fetva) aleyhine geliştiği ve onun etkinlik sahasını daralttığı muhakkaktır. Ayrıca fetvalı dava sayılarında istikrarlı bir gidişat yerine inişli-çıkışlı dönemler olduğu görülüyor. Anılan dalgalanma, müftülük görevini deruhte etmekte olan alimlerin biyografileri; ilmi yetkinliklerinin yansıması olarak halk ve ilmiye sınıfı

⁶¹ *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (930-936/1524-1530)*, haz. Yasemin Dağdaş-Zeynep Berktaş. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 111.

⁶² *Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (945-947)*, 35a-3.

nezdindeki imajları ve bunlar etrafında şekillenen şahsi prestijleri ile paralellik arz ediyor. O nedenle dönemin Osmanlı yargısında fetvanın kurumsal etkinliğinin yanında -belki de onun yerine- müftülerin bireysel nitelik ve otoritelerinin belirleyici olduğunu kabul etmek durumundayız. Görev süresinin büyük kısmı yüzyılın ikinci yarısına düşen Ebussuûd Efendi'nin zamanındaki ve sonraki durumun ortaya konulmasına yönelik yeni çalışmalar yüzyılın tamamındaki manzarayı daha net görmemize ve eksik parçaların yerine konulmasına yardımcı olacaktır.

Fetvanın yargı teşkilatındaki karşılığını tam olarak tespit edebilmek için fetvalı davaların miktarının yanı sıra -belki ondan daha önemli olarak- hâkimlerin fetvaya nasıl yaklaştıklarını ve kararlarında fetvayı ne denli dikkate aldıklarını da analiz etmek gerekir. Siciller bu noktada bize, dönemin başı ile sonu arasında ya da dönem içerisinde kadıların tavrında bir farklılaşmadan söz etmenin mümkün olmadığını gösteriyor. Çünkü çalışmada tespit edilen 31 kaydın tümünde yargılama sonucu fetvaya uygun biçimde tezahür etmiştir. Kronoloji, müftü ya da dava konusunun bu noktada bir etkisinin bulunmadığı görülüyor. Öte yandan kadılar büyük oranda, dava sürecine fetvanın dâhil olduğunu ve kararlarında fetvayı dikkate aldıklarını sicillerin ilgili bölümlerinde kayda geçirmiştir. Ancak fetvaya atıfta bulunulan kayıtların, fetvalı davaların tamamı mı yoksa sadece fetvaya mutabık kararlar sonuçlananlar mı olduğu sorusu hâlâ yanıt beklemektedir. Dönem içerisindeki bürokratik statüsü ne olursa olsun müftülerin ve fetvalarının, yargı mensupları (kadı ve naipler) üzerinde yadsınamaz bir otoriteye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yargılamanın karar aşamasında fetvayı dikkate almaları bir yana, bunu sicillerde belirtme ihtiyacı hissetmeleri bile bu olguyu açıkça göz önüne seren bir emare olarak değerlendirilmelidir. Davaların büyük çoğunluğunda fetvanın, taraflar eliyle mahkemeye intikal ettirildiği belirtilmiştir. Böyle olmayanlarda bizzat kadının fetvaya başvurduğunu düşünmek mümkün ise de bunun açıkça dile getirildiği bir kaydın bulunmayışı, akıldaki soru işaretlerinin giderilmesini güçleştiriyor. İlâveten 1513 öncesi İstanbul'unda fetva-yargı ilişkisinin boyutlarının ne olduğu belirsizliğini korumaktadır. Aynı şekilde sosyal sınıflarla mahkemeye fetva sunma davranışı arasında bir ilişki bulunup bulunmadığı da yeni bulgular ve daha geniş çalışmalarla aydınlatılmayı bekleyen bir başka konudur.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler./The authors declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler./The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları/Author Contributions: Çalışmanın Tasarlanması/Conceiving the Study: FO (%80), AK (%20), Veri toplanması/Data collection: FO (%80), AK (%20), Veri Analizi/Data Analysis: FO (%80), AK (%20), Makalenin Yazımı/Writing up: FO (%80), AK (%20), Makale Gönderimi ve Revizyonu/Submission and Revision: FO (%80), AK (%20).

Kaynakça

- Akgündüz, Ahmet. “İslâm ve Osmanlı Hukukunda Müruruzaman”. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/1 (1988), 43-90.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı, 1990.
- Ali b. Bâlî. *el-İkdu'l-Manzûm fi Zikri Efâzılı'r-Rûm*. çev. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Atçıl, Abdurrahman. *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*. çev. Gürzat Kami. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Aydın, M. Âkif. *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Aydın, M. Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Yayınları, 2019.
- Beyazıt, Yasemin. “Osmanlı İlimiye Bürokrasisinde Şeyhülislâmlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)”. *Belleten* 73/267 (2009), 423-442. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/52588/692254>
- Cengiz, Osman. *16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları: Çivizâde - Ebussu'ûd - Birgivi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Çağlar Saygan. *Kemâlpâşâzâde'nin Tevârîh-i Al-i Osmân Adlı Eserinin VI. Defterinin Transkripsiyonu*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YLT, 2020.
- Çelik, Faika. “An Analysis On The Operations And Functions Of A Sharî'ah Court: The Case Of Ottoman Üsküdar (1547-1551)”. *İlahiyat Studies* 11/2 (2020), 189-219. <http://www.ilahiyatstudies.org/index.php/journal/article/view/712>
- Çuluk, Sinan - Karaca, Yılmaz. *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku: Adalet ve Mülk*. İstanbul: Arı Sanat, 2017.
- Gedikli, Fethi. “Osmanlı Mahkemesinde Fetva Kullanımı ve Fetva-Kaza İlişkisi”. *Osmanlı Hukukunda Fetva*. haz. Süleyman Kaya. 201-226. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Gel, Mehmet. “Kanûni Devrinde ‘Müfti’ ile Rumeli Kazaskeri Arasında Bir ‘Hüccet-i Şer’iyye’ İhtilafı Yahut Kemalpaşâzâde-Fenârizâde Hesaplaşması”. *Osmanlı*

- Araştırmaları* 42 (2013), 53-91. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10936/130682>
- Heyd, Uriel. "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri (III Levha ile Birlikte)". çev. Fethi Gedikli. *MÜ Hukuk Araştırmaları Dergisi* 9/1-3 (1995), 287-317.
- Imber, Colin. *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*. çev. Şiar Yalçın. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2006.
- İbn Kemal, Şemseddîn Ahmed. *Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 3369, 1a-85b.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*. İstanbul: Kronik Kitap, 2016.
- İpşirli, Mehmet. "Çivîzâde Muhyiddin Mehmed Efendi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İpşirli, Mehmet. "Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/339-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlmîyesi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- İpşirli, Mehmet - Demir, Ziya. "Sâdî Çelebi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/404-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi'ş-şerâi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Kenanoğlu, M. Macit. "Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 141-186.
- Köprülü, Fuad. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1986.
- Küçükdağ, Yusuf. "Zenbilli Ali Efendi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 247-249. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mecdî, Mehmed. *Tercüme-i Şakâik-i Nûmâniye*. İstanbul, 1852.
- Meşîhat. *İlmiye Salnâmesi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334.
- Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2016.
- Özcan, Abdülkadir. "Fatih'in Teşkilât Kanûnamesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meslesi". *Tarih Dergisi* 33 (1982), 7-56. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9605/119912>
- Repp, Richard C. *The Müfti of Istanbul: A Study in The Development of The Ottoman Learned Hierarchy*. London: Ithaca Press, 1986.
- Turan, Şerafettin. "Kemalpaşazâde". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/238-240. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- Uğur, Ahmet. “Âsafnâme-i Vezir Lütfi Paşa”. *Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4 (1980), 243-258.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (919-927/1513-1521). haz. Bilgin Aydın – Ekrem Tak. İstanbul: İSAM, 2008. <https://kadisicileri.istanbul/?nerede=usk001&kategori=defter>
- Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (924-927/1518-1521). haz. Rifat Günalan vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010. <https://kadisicileri.istanbul/?nerede=usk002&kategori=defter>
- Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (930-936/1524-1530). haz. Yasemin Dağdaş - Zeynep Berktaş. İstanbul: İSAM, 2010. <https://kadisicileri.istanbul/?nerede=usk005&kategori=defter>
- Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (940-942/1534-1536). haz. Kenan Yıldız. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010. <https://kadisicileri.istanbul/?nerede=usk009&kategori=defter>.
- Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil (953-955/1546-1549). haz. Nuray Güler. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010. <https://kadisicileri.istanbul/?nerede=usk014&kategori=defter>.
- Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (956-963/1549-1556). haz. Orhan Gültekin. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010. <https://kadisicileri.istanbul/?nerede=usk017&kategori=defter>.
- Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (927-930), İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, 3.
- Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (931-935), İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, 4.
- Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (934-936), İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, 6.
- Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (936-938), İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, 7.
- Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (938-940), İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, 8.
- Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (942-945), İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, 10.
- Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (945-947), İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, 11.
- Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (947-950), İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, 12.
- Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (949-953), İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, 13.
- Yıldız, Kenan. “Osmanlı Kadı Sicilleri ve Kanuni Dönemi Sicillerinden İstisnai Örnekler”. *Arşiv Dünyası* 6/1 (2019), 52-73. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ad/issue/46328/573762>.